

Saaremaa.

Mõõt 1:600 000

0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 Kilom.

Märkide seletus:

- Linn - ville
- ▨ Alev-Bourq
- ⊙ Alevik - Petit bourq
- Vallamaja
- Administration de la commune

Saaremaa

tervishoiuline kirjeldus.

Description sanitaire de l'arrondissement
de Saare (Oesel).

Toimetaja — Rédacteur

p r o f. A. R a m m u l.

11584

R 487
525

Tartus, 1928.

E. V. Tervishoiu- ja Hoolekandevalitsuse ja Tartu Ülikooli Tervishoiu
Instituudi väljaanne.

Edition de l'Administration d'Hygiène et d'Assistance publique de la République d'Estonie
et de l'Institut d'Hygiène de l'Université de Tartu (Dorpat).

J. Mällo trükk, Tartus.

A-5922 II

²
Tartu Riikliku Ülikooli
Raamatukogu
70596

Sisukord.

Table des matières.

	lk. pg.
Eessõna	Préface 5
Maateaduslik ülevaade	Aperçu géographique 9
Geoloogiline „	„ géologique 12
Kliimaolud	Climat 15
Elamud, saunad jne.	Maisons d'habitation, maisons de bain etc. 23
Joogivesi	Eau potable 30
Koolid, ühingud ja muud	Ecoles, sociétés et autres 32
Alevikud	Petits bourgs 35
Suvituskohad	Stations de villégiature et de cure 36
Elanikud	Habitants 37
Ruhnu saar.	L'île de Ruhnu (Runö) 46
Rahvatervishoid	Hygiène publique 49
Loomatervishoid	Hygiène vétérinaire 61
Kuresaare linn	La ville de Kuresaare (Arensburg) 63
Kaastöölised	Collaborateurs. 82
Kirjandus	Bibliographie 83
Prantsuskeelne kokkuvõte	Résumé français 85
Joogivee uurimise tulemused	Analyses des eaux potables . . . 91

Essõna.

Préface.

Inimese tervisele mõjuvad peale vanematelt ja esivanematelt päritud mõjurite tema eluviis, töö, toit, korter ja ümbruskond.

Pärilikkust on võrdlemisi hilja — paarkümmend aastat tagasi — tõsiselt uurima hakatud, kuna ümbruskonda väga ammu uurima hakati ja ka tema parandamisele ning laiaulatuslikule tervendamisele mõnes vanas kultuurriigis juba mineva sajandi esimesel poolel asuti. Tõuget selleks tööks andsid suur haigumus ja suremus linnades harilikude alaliste haiguste tõttu ja ka aeg-ajalt ootamata ilmuvad ning seda enam kohutavad taudid, näit. koolera.

Inglismaal võtsid laiaulatuslikud linnade uurimised ja tervendamisest 1830.—50. a. suurt hoogu. Linnade väga rutuline kasv ja suurte inimeshulkade kuhjumine võrdlemisi väikesel maa-alal, mis tervishoiuliste olude ülisuure halvenemise kaasa tõi, tegi linnade tervendamise hädatarvilikuks. Arstid juhtisid ammu riigi ja omavalitsuste tähelepanu sellele, et linnades haigumus ning suremus palju suurem oli kui maal, et paljud haigused on „ärahoitavad“ ja tervishoiulised uuendused tingimata tarvilikud. Olude parandamise vajadust rõhutas mõjuvalt ka suur koolerataud, mis 1823. a. Euroopa mandril ja ka Inglismaal kohutavat hävitustööd tegi.

1843. a. asutati kuninglik uurimiskomisjon ülesandega, suurte linnade tolleaegseid olusid uurida ja leitud pahede kõrvaldamiseks abinõusid esitada. Komisjoni töö tagajärjel ilmus 1848. a. kuulus põhjanev tervishoiu-seadus „Public health Act“, millele järgnesid suurejoonelised tegelikud uuendused ja parandused tervishoiu alal: halbade korteritega majad kitsaste uulitsatega linnaosades lõhuti maha, uulitsaid laiendati ja uued majad heade korteritega ehitati asemele; seati sisse mustuse, jäanuste ja roiskvee eemaldamine maa-aluse torustiku abil ja teisel viisil, ehitati keskveevärgid, teostati toiduainete kõva järelevalve, haigete ravimine ja vaeste hoolekanne seati paremale järjele jne. Tagajärg oli hea: mitmed nakkushaigused vähenesid, haigumus ja suremus kahanes, kuigi paljude nakkushaiguste vastu küllalt edukalt ei suudetud võidelda, sest tol ajal ei tuntud veel haiguste tekitajaid pisikuid — baktereid, kelle tundmaõppimine õieti alles 1880. a. algas.

Saksamaal algas linnade ja teiste asulate jõudsam tervendamine Pettenkofer'i tööde mõjul 1860. a. ümber. Teaduslikult ja praktiliselt väga tähtis uurimine ja laiaulatuslik asulate tervendamine viidi R. Kochi algatusel ja juhatusel läbi Saksamaa edelaosas, kus kõhuseetõbi oli eriliselt sage. Nimetatud maa-alasse kuulusid Trier, Pfalz, Birkenfeldt ja osa Elsass-Lotringist, kokku 26 000 km² 3410 kogukonna ja 2,5 milj. elanikuga. 11 bakterioloogialaboratooriumi 33 arstiga, desinfektorid ja muu personaal pandi tööle. Bakterioloogilisel uurimisel tehti kindlaks, kes on haige kõhuseetõves või bakterikandja ning bakteri-eraldaja, s. o. isikud, kes ei ole enam haiged, kelles aga haigusedid-bakterid pesitsevad ja kes neid eraldavad oma väljaheidetes ja kuses. Haigeid eraldati, väljaheiteid desinfitseeriti jne. Laboratooriumide, desinfitseerimisriistade ja desinfektoritekursuste kulud olid 1903.—11. a. 2,5 milj. kuldmärka. Omavalitsused viisid osalt keskvalitsuse abiga palju parandusi üldtervishoiu alal läbi: parandati vanu ja ehitati uusi kaevusid ja keskveevärke (760), korraldati mustuse-väljavedu, ehitati kanalisatsioone, haigemaju, ka vähemaid kortereid; anti ka põllumajanduslikku abi, tehti laialt selgitustööd tervishoiu alal.

Üldised kulud olid suured, aga häid tagajärgi oli juba varsti näha; näit. hakkas kõhuseetõbi tublisti vähenema: 1904. a. oli 10,8 haigusjuhtu 10 000 elaniku kohta, 1907. a. 6,4 ja 1910. a. 4,2, s. o. lähenes arvule, mis tol ajal Preisimaal oli; ka üldsuresus vähenes.

Riia Läti Ülikooli eradotsent dr. med. V. Trofimov viis 1924. a. suvel arstiteaduseüliõpilase S. I. Trofimovi kaasabil Wyšgorodetski vallas, Ludseni maakonnas, Lätis võrdlevad sanitaar-uurimised läbi, uurides külades kooselavaid taluinimesi: külaelanikke (50 perekonda) ja üksiktalude peremehi (50 perekonda), tarvitades seejuures osalt meilt saadud uurimiskava. (Privatdoz. V. Trofimov: Versuch einer sanitärstatistischen Untersuchung unter der Bevölkerung in Lettgallen. — Latvijas ārstu žurnala 1925. g. 3/4. — Priv. doz. V. Trofimov: Opyt sanit. statist. obsledovaniya v Vyshgorodezkom Borisoglebskom prihode.)

1926. a. Tartus Üleilmlikul Karskuskongressil viibides tutvus meie sanitaar-uurimistega dr. Marcin Kacprzak, Poola Riikliku Hügieenikooli epidemioloogia ja meditsinaalstatistika-osakonna juhataja, ja palus omale meie kava saata, sest ta tahtvat sääraseid uurimisi mõnes Poola riigi maakonnas läbi viia.

Meie uurimiskava on koostatud, kasutades Vene Linnadeliidu, Saksa ja Ameerika kavasid, täiendades ja muutes neid meie olude ning nõuete kohaselt. Uurimiskava võeti vastu Tervishoiu Nõukogu poolt, samuti ka aruanded üksikute uurimisajajärkude kohta. Peale asulate, elamute, elu ja olude, joogivee uurimise ning kirjeldamise oli väljasaadetavail stipendiaatidel-arstidel ja vanemate kursuste arstiteaduseüliõpilastel ülesandeks ka tervishoiuliste teadmuste levitamine rahvas seas kõnede ja lihtsa jutujärgi teel.

Peale kirjelduste toome töös ka näpunäiteid ja juhtnööre, kuidas eemaldada või hoiduda tuleks väärnähtudest tervishoiu alal. Loodame, et need näpunäited ja kirjelduste andmed riigi- ja omavalitsuste tege- lastele, ehitajatele ja teistele asjaomastele isikutele mitmelgi puhul alu- seks on paranduste ja uuenduste elluviimisel tervishoiu alal.

Ütleme siin tänu kaasabi ja kaastöö eest Tervishoiu- ja Hoolekande- valitsusele ainelise toetuse eest, endisele selle juhatajale, nüüdsele haridusministrile dr. A. Mõttusele, Riigi Statistika Keskbüroole, linna-, maakonna-, jaoskonna- ja teistele arstidele, eriti minu lähemale kaas- töölisele, endisele Tervishoiu-instituudi assistendile dr. S. Lindile, keelelistele korrektoritele L. Villecourt'ile, lektor J. V. Veskile, H. Pürkopile ja kõigile, kes töö läbiviimisel kaasa on aidanud.

A. R a m m u l.

Saaremaa.

Maateaduslik ülevaade.

Aperçu géographique de l'arrond. Saare (Oesel).

Eesti läänepoolseim maakond, Saaremaa, on moodustatud kahest suuremast saarest, Saarest (Oesel) ja Muhust (Moon), mis teineteisega silla abil ühendatud ja mida ümbritseb rohkearvuliste väikesemate saarte ja laidude parv. Saare maakonna alla kuulub ka Riia lahes asuv Ruhnu saar (vt. lk. 46). Saaremaa on suuruse poolest Ojumaa (Gotlandi) järel teine saar Läänemeres, ulatudes läänest itta 90 km pikkuselt ja põhjast lõunasse 45 km laiuselt (kaugele lõunasse ulatuvat kitsast Sõrve säärt kaasa arvamata). Saare pindala on 2710 km², Muhu saare oma — 204 km².

Saaremaa on üldiselt väga madal ja tasane maa. Kõige kõrgemad kohad saare keskuses ulatuvad ainult 55 m:ni, laialdased alad on aga 15—20 m kõrgusel üle merepinna. Eriti madalad on lõuna- ja kagupoolsed rannikualad, mis laskuvad pikkamööda merepinna alla, moodustades väga käärulise ja sopilise randjoone lugemata neemekeste ning lahekestega ja neid mere poolt piiravate rohkearvuliste saarte ning saarekestega. Põhjapoolne rannik on kõrgem, moodustades paiguti kuni 20 m kõrgusi järsakuid, n. n. pankasid.

Saare madal ja tasane pinnamood oleneb eeskätt aluspõhja ehitusest. Saar kujutab enesest paelademeist moodustatud madala tasase lava, mille pealispind määrab üldjoontes saare praeguse pinnamoe. Aluspõhja lademed on vähe kaldevad lõuna ja kagu poole, nii et paelava põhja- ja loodepoolne serv esineb merest uuristatava järsu pangana, kuna lõunas lava tasane pealispind laskub pikkamööda mere alla.

Paelava pind on kaetud mitmesuguse lahtise ainesega — paerühaga, kruusaga, liivaga, sauega, mida suurel jää-ajal Saaremaad peitnud mannerjää sulamisel siia maha jätnud. See lahtise ainese kate on puudulik ja enamasti väga vähese tüsedusega. Paljudes kohtades tuleb aluspõhja paas otsekohe maapinnal nähtavale.

Selle lahtise ainese tüseduse vahelduvusest, suuremast kokkukuhjumisest või õhukese tasase peitena levimisest olenevad need vähesed

ebatasasused, mida näeme paelava pinnal. Saare lääneosas on tüsedamad paerüha ning kruusa kuhjatised, moodustades edela-kirde sihis lainja pinnaga pikliku lava, mille lael kerkivad omakord pikad vallitaolised kruusa- ja rühakuhtatised — jää-aegsed vallseljakud. Need seljakud on kogu Saaremaa kõrgemaiks kohtadeks; siin tõusevad Lümända Suurmägi ja seljak Kärä Lahinõmme metsas mõlemad 54 m kõrgusele üle merepinna.

Kõrgustik saare lääneosas on eraldatud ümbritsevast madalamast rannikutasandikust paiguti selgekujulise astanguga, mis on eriti selge

Kaali järv. Le lac de Kaali.

ja järsk Lümända Suursoo kohal, kõrgustiku edelaserval. See kõrgustiku serv on olnud varemäl ajal nähtavasti mere ulatuse rajana. Peale mainitud astangu märgivad seda endist randjoont ka vanad rannavallid ja liivaluidete read.

Kõrgustikku ümbritseb madalam ja tasasem rannikuala, millel aluspõhja peitev lahtise ainese kiht on üldiselt õhem ja puudulikum. Paiguti on see täiesti ära uhitud ja paas tuleb otse maapinnal nähtavale.

Mujal on pinnakate valitsevalt liivane või sauene. Madalamad nõgusamad kohad on olnud vee all, ja on seda osalt veel praegugi. Umbekasvanud veekogude asemel on nüüd turbasood ja rabad.

Lääne-Saaremaa kõrgustik jätkub kitsa kaelana lõunasse, moodustades Sõrve poolsaare.

Saaremaa võrdlemisi vähese ulatuse ja madaluse tõttu ei või siit muidugi suuri ja veerikkaid jõgesid oodata. Veelahkmene esineb mainitud Lääne-Saaremaa kõrgustik, millelt valguvad väikesed jõekesed mõlemale poole, loogeldes keset soid või voolates väikeste nirekestena paeklibudega täidetud lamedais sängides. Suvel kuivavad nad pea täiesti ära.

Saaremaal on suur hulk väikesi järvi, mis asetsevad peaaesjalikult ranniku läheduses. Need on maa kerkimise tagajärjel merest craldunud endised merelahed. Kõige suuremad neist on Kuresaarest läänes olevad Suur ja Mulluta laht. Nimetus „laht“ näitab selgesti nende algupära. Järvi leidub vähemal arvul ka saare siseosas; neist kõige suurem on Järvemetsa järv, Lääne-Saaremaa kõrgustikul, vallseljakute vahelises lohus.

Saaremaa ühetoonilisse tasase pinnamoega maastikku toob vaheldust ainult taimkate. Saare kõrgem, түsedama pinnakattega keskosa on enamasti leht- ja segametsadega kaetud. Paiguti on isegi suuri tugevaid tammikuid, mida varem al ajal veel laiemalt on esinenud. Metsapuude hulgas puutub silma haruldane jugapuu, mis nõuab pehmemat mere-ilmastikku ning kasvab selle tõttu ainult Saaremaal. Luidestikud ja muud liiva-alad on männimetsade all. Õhukese pinnakattega rannikutasandikud, kus aluspõhja paas maapinna lähedal, on kaetud madalate katarikkude ja sarapikkudega. Vähe түsedama pinnakattega kõrgemad kohad on võetud põldude alla. Neid on enam Saaremaa lõuna- ja kaguosas, vähem põhja pool. Kõige laialdasemad põllualad on Kaarma ja Põide ümbruses.

Rahvastik (19,3 el. km²:il), mis levib enam-vähem ühtlase tihedusega üle kogu maakonna, on koondunud peamiselt maa-asulaisse (maaelanikke 91,5% kogu rahvastikust). Linnaliste asulatena on peale maakonnalinna Kuresaare (asetseb 58°15' p. l. ja 22°29' i. p. all saare kagurannikul) veel kolm vähemat alevikku: Kihelkonna — saare läänerrannikul ja Leisi ning Orisaare — põhjaranniku läheduses.

Maanteist on tähtsaimad Kuivastest Muhu ja Orisaare kaudu Kuresaarde viiv tee, mis jätkub edasi Sõrve poolsaarele, ja Kuresaare-Kihelkonna vaheline tee. Vähemate teede sõlmekohtadeks on Kaarma, Kihelkonna, Valjala, Põide ja Karja.

Geoloogiline ülevaade.

Aperçu géologique.

Saaremaa aluspind koosneb dolomiitidest ja lubjakividest, mis sageli pea katmatult maapinnale ilmuvad, laiematel aladel on aga võrdlemisi paksude jää-aegsete ja pärast-jääaegsete moodustistega kaetud.

Eriti tähelepandav on neist jää-aegseist kuhjatisist liivavöö, mis läbib Saaremaa edelast kirdesse. Suurem osa Sõrve poolsaarest on kaetud selle jää servamoodustiseks tunnistatud kuhjatisega. Sõrvest läheb see kuhjatis esialgu põhjasihis enam kui kümne kilomeetri laiuse ribana, moodustades Viidu mäed, pöördub siis Kärla kohal kirdesse, moodustades Järvemetsa järve ümber kõige maalilisema maastiku kogu Saaremaal, sealt omandab pea idasihi, keerdues lõunast ümber Ohtja järve ja Küdema, et siis, lõunapiiriga üle Sauvere, Hakjala, Tõrise minnes, piirdudes Kodara-mäega Võhma juures ühest küljest ja Purtsa ning Pamma ümbrusega teisest küljest, lõppeda Pammanna poolsaarel (Soela väina ääres).

Teine suurem servamoodustis, mis laialt aluspinna ehitise kinni katab, on kõrgendikkude rida, mis alates Kangruseljal Pöideni kannab Orisaare maanteed. Korrapäratu reljeefiga moreenialad levivad tihti laialt nii ühele kui teisele poole nimetatud teest, näiteks Valjala ümbruses ja Kõigusti-Tõnija-Laimjala piirkonnas.

Tähelepandav on ka tüüpiline radiaalne vallseljak, mis alates Leisist vähema katkestusega ulatub pea Häeskani. Sellest idasse on Karja-Roobaka ning Koikla ümbruses samuti laiema liiva- ning kruusa-alad.

Ühenduses nende servamoodustistega esinevad viirsavid, näiteks Kärlas, Leisis, siis Sakla küla juures, vähemal määral Kõigusti mõisa lähedal.

Nende hilisjääaegsete kuhjatiste alt, millele lisaks tulevad põhi-moreen ja kohati laialdased sood ning rabad, paistab paene aluspõhi sageli küllalt selgelt silma. Sageli maksab reegel, et kuival kadakaselt karjamaal, nagu need siin harilikud, võib oodata paat otse pinnal või ainult õhukese kamaraga kaetuna. Nii on see eriti iseloomulikult Jaani ümbruses, kus öeldu on maksev Taaliku, Liigolaskma, Rangla, Kalma, Kareda, Suure-Pahila ning Võhma karjamaade kohta. Aga ka mujalt leidub näiteid, nagu Reo, Sagariste, Väkra, Kõrkvere mailt, kõnelemata neist lugematuist kohtadest, kus paene aluspõhi esineb otse mullapinna all põldudel ja muil kultuurpindadel.

Paeses aluspinna on juba ammu eraldatud kahe ülemsiluuri ladestiku esindajaid. Need on Jaani (varemini Alam-Saaremaa) ja Saaremaa (varemini Ülem-Saaremaa) lade.

Esimene paljandub Mustjala ja Ninase pangal, samuti tüüpiliselt Jaani kiriku ümbruses, Orisaares ja Muhu põhjarannal. Teise kuulsad ja juba ammu tuntud paljandid on Rootsikülas Kihelkonnal, Kaarma Loonal, Kuresaare ümbruses ja Sõrve pankadel — Kaugatomal ning Ohesaarel.

Kumbki lade on jaotatav kivimite (kiviliikide) ja kivististe põhjal 3—4 erivöösse, mis lasuvad pealistikku. Seejuures on nad väikese kallakuga kagusse, mille tagajärjel vanemad neist võist avanevad põhja- ja looderannal, nooremad suunduvad ikka järkjärgult lõunasse ning edelasse.

Kivimid, millega siin tegemist, on mitmekesised: alates lubjakividest ja mergel-lubjakividest kõige alumises Jaani lademe vöös, mis õhu ja vee toimel pudenevad kildudeks („vesipaas“), satume kõrgemale minnes urbsete dolomiitide piirkonda, kus murenemine toob kohati samu tagajärgi, kohati aga ei suuda nende algupärast kõvadust muuta („rahkpaas“). Neist kõrgemal esineb veelgi lubjakive, tihti korall-lubjakive, et siis järgnevas kõrgemas vöös — suuremas osas Saare sise-maast — maad anda mitmesugustele dolomiitidele, nagu nad tuntud on Rootsiküla, Kaarma-Loona, Tagavere ja lugematuis vähemais muredes.

Veel kõrgemal ja lõuna pool esinevad jälle lubjakivid, enamasti kristalsed ja kivistiserikkad.

Nõnda pakub aluspind rikkalikult materjali ehituseks nii kivide kui lubjapõletamismaterjali näol, millest ainult kohati võib puudust tunduda, sest et kõik need isesugused kivimid esinevad Saaremaa pinnal vöödena ja on kohati paksu kvartäärkatte all, nagu mainitud liivavöös ja Pöide ümbruskonnas.

Erilise kuulsuse on omandanud Kaarma-Loona murrud, kus esinev dolomiit on õige paksukihiline ja alguses pehme väljatöötamiseks, kuna ta pärast õhus kõveneb. Korstnakivid sellest on Saaremaa eriala, samuti kui see kivim on osutunud kohaseks jämedamate skulptuurtööde jaoks. Tagavere j. m. teise murru eriala on trepiastmed ja arssinkivid, kuna Metsküla korall-lubjakivist on tehtud katseid välja töötada ilustisi arhitektuuridele ja Tagamõisa lubjakivid ootavad tsemenditööstureid. Jaagarahul on käimas tööd „kaltsiidi“ saavutamiseks ekspordi tarbeks.

Tervishoiu seisukohast on erilise tähendusega selle aluspinna mõju põhjavee tasemele ja koosseisule. Suurtes joontes ei paku paene aluspõhi vete ringkäigule mitte erilisi takistusi. Sest olgugi paas isenesest mitte läbitav veele, leidub temas siiski küllalt lõhesid, nii rõhtsaid kihivaheid kui ka püstlõhesid, mis lubavad igasihilist vete tsirkulatsiooni. Suuremaid kohalikke takistusi võivad pakkuda vahest mergelsaue vahekihid, mida tihti leidub paate vahel. Teisest küljest on

kohati lubjakivide lahustuvuse tõttu tekkinud karstinähtusid, enamasti n. n. urgete näol, nagu nad kõige suurejoonelisemalt tuttavad on Ohtja-Küdemä ümbrusest, kuna nad Põide mail esinevad vähemas määras. Neile urgetele vastavad sügavamal lähemalt mitte tuntud kuju ning ulatusega õõned, mis vete ringkäigule pakuvad kohalikke hõlbustusi.

Üldiselt võib aga öelda, et põhjavee pind on tasemel, mis tingitud kõrgustest. Ja et Saaremaa pind ei tõuse mitte kõrgele üle merepinna, siis pole ka põhjavee pind mitte sügaval maapinnast: kõigub enamasti 2 ja 5 m sügavuse vahel (välja arvatud soised alad, kus ta on otse maapinnal).

Erandina tuleks nimetada juba ülemaalmisemat paksu kvartäärkattega kohti, kus kaevude andmed näitavad suuremat vee sügavust maapinnast (5—10 m), nagu suure liivavöö piirkonnas Lümmandal ja Kihelkonnal, osalt Kärlas ja Põideski.

Sama liivavöö põhjaveed erinevad veel teiseski suhtes üldisest pildist: kuna muidu vee üldine karedus on rõhuvas enamuses juhtudest väga suur, üle 20-ne Saksa kraadi, tõustes isegi kuni 35-ni, tabame siin karedusi märksa alla 20-ne kraadi, isegi 12 kraadi. Nii üks kui teine fakt on tingitud aluspinnast: et suur vee karedus enamikus juhtudest on täiesti loomulik lubjakivise ja dolomiitse aluspinna tõttu, on paksudes liivakuhjatistes soodsad tingimused lubjasisaldise kaotamiseks, kuna uut juurde omandada ei ole lubja puudusel võimalik.

Üldisemaid põhjusi vete rikkumiseks kahjulikkude lisanditega, nagu ammoniak, salpeetrishape, keedusool, ei ole märkida. Viimast võiks küll eeldada suuremal määral, sest teatud osast kihtidest on leitud jälgi endisist soolakristallidest, kuid on tuttavaks saanud senini ainult vähe soolaka vee juhtusid, mis ei luba praegu sellele tähendust anda. Samuti on ainult vanemaid mittekontrollitavaid teateid, et Kaali augu vesi olevat kord halvasti lõhnanud ja see lõhn tundunud ka lähedases karjakaevus.

Mis puutub mullapinnasse, siis on Saaremaal prof. A. Nõmmiku järele levinud peaaesjalikult Põhja-Eesti madala põhjaga rühkmullad ja loopealsed (Saare ääremail) ja liivmullad ning soostunud liivad (sisemaal, Sõrves). Jällegi ainult kohalikult esineb erandeid, nagu Põides, kus leidub ka sügavama põhjaga muldasid paksemail moreenmoodustisil. Siin on ta ka rikkam toitesooladest, saades neid moreenimaterjalist, kuna loopealsetel, liivakuhjatistel jne. on mullapind sellest küljest loomulikult väga vaene: paas annab ühekülgsest lubjasoolasid, kuna liiv üldse pole lahustuv ega anna seega toitesoolasid.

Kliimaolud.

Climat.

Ülevaate saamist Saaremaa kliimaolude kohta võimaldavad kolm II järgu ilmajaama: Vilsandi 33-aastase vaatlustereaga, Sõrve 37-a. ja Kuresaare 13-a. Peale nimetatute on lühemat aega (4 a.) vaatlusi toimetatud ka Reos, kuid viimast jaama ei saa vaatluste vähesuse tõttu tõsiselt arvestada ja ka Kuresaare läheduse tõttu kaotab ta oma tähtsuse.

Ülalnimetatud jaamadest asub Vilsandi Saaremaa kõige läänepoolsemas kohas (Vilsandi saarel), Sõrve — edelaosas (Sõrve poolsaare lõunaosas), Kuresaare ja Reo — lõunaosas. Mujalt Saaremaalt puuduvad täielikumad kliima-andmed. Kui aga abiks võtta veel vihmajaamad Kihelkonnas (läänerannal), Valjalas (keskmaa idapoolses osas), Rannakülas (põhjarannal Jaani kihelkonnas), Kuivastes ja Pädastes (Muhu saarel), siis on juba võimalik enam-vähem ülemaakondlikku pilti saada.

Maapinna vormi ja aluspõhja poolest ei ole Saaremaal suuremaid ebaühtlusi, mis kliimas erinevusi tingiks. Kõrgendik, mis umbes keskmaad edelast kirdesse suundub, on sedavõrt madal ja lame, et tal pole suuremat tähtsust kliima kujundamisel. Ainult osalt suudab ta ühes väheste metsadega maa lõuna- ja idaosades loode- ja põhjatuulte mõju vähendada.

Soid leidub Saaremaal hästi vähem kui mandril. Need on väikese ulatusega. Metsa on umbes 3% kogu maa-alast. Seega ei moodusta metsad ja sood kuigi suuri ühikuid ega soodusta seega tunduvalt erinevusi kliimas, eriti temperatuuri suhtes. Heinamaid on 38%, karjamaid 36%, põldu 14%, kõlbmatut maad (kivist) 8%. Seega domineerivad luhad ja karjamaad või kadakased nõmmed. Erinevused, mis kliimaelementide tabeleist silma paistavad, ei ole siis mitte tingitud maa ebaühtlusest, vaid teistest põhjustest, nimelt mandri või ulgumere lähedusest, kinnikülmuvaist väinadest ja jäävabast merest.

I. Temperatuur. *Température.*

Saaremaa õhutemperatuuri üle otsustamiseks vaatleme alljärgnevaid tabeleid.

1. tab. Kuu ja aasta keskmised temperatuurid C°.
Tempér. moyen. du mois et de l'année.

K o h t Lieu	Aastate arv Nombre des ann.	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Aasta Année	Maksim. abs./kskm.	Miinim. abs./kskm.	Ampli- tuud abs./kskm.
Sõrve	37	—2,3	—3,2	—1,6	2,4	7,7	13,6	16,4	16,1	12,8	8,1	3,4	—0,6	6,0	26,7	—25,5	52,2
Vilsandi	33	—2,2	—3,8	—1,7	2,6	7,4	12,7	16,2	15,8	12,2	7,5	3,0	—0,7	5,8	23,6	—14,6	38,2
Kuresaare	12	—4,5	—5,6	—2,7	2,4	9,4	14,1	17,2	16,7	12,1	7,2	2,3	—0,4	5,7	29,1	—20,2	49,3
Reo	4	—2,4	—4,4	—2,3	2,0	8,5	14,4	16,7	14,6	11,4	7,1	1,3	—1,9	5,4	25,6	—15,5	41,1
Haapsalu	12	—5,4	—6,5	—2,7	1,9	7,8	13,9	17,4	16,2	11,5	6,1	0,1	—4,2	4,7	—	—	—
Tartu	50	—6,6	—6,6	—3,2	3,4	9,9	15,0	17,0	15,2	10,6	4,9	—1,6	—4,9	4,5	—	—	—
															35,2	—36,2	71,4
															30,7	—25,3	56,0

2. tab. Kuu ja aasta keskmised hommikused (k. 8) temperatuurid C°.
Tempér. moyen. matin. (8 h) du mois et de l'année.

K o h t Lieu	Aastate arv Nombre des ann.	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Aasta Année
Kihelkonna	16	—2,7	—4,2	—2,0	3,0	9,3	14,3	16,6	15,4	11,4	7,0	2,2	—1,2	5,8
Rannaküla	12	—3,6	—5,8	—2,6	3,0	9,7	14,7	17,3	16,1	11,6	6,9	2,4	—1,7	5,7
Kuresaare	18	—3,2	—4,8	—2,6	2,7	9,5	14,6	16,9	15,5	11,2	6,8	1,8	—1,6	5,6
Kuivaste	15	—3,3	—5,1	—3,2	2,3	9,2	14,7	17,3	16,1	11,6	6,5	2,2	—2,1	5,5
Haapsalu	22	—4,0	—5,4	—3,3	2,6	9,9	15,3	17,8	16,0	11,2	6,4	1,2	—2,8	5,4
Tartu	15	—6,6	—7,5	—4,9	2,4	9,5	14,4	16,3	14,2	9,2	4,2	—0,8	—4,8	3,8

Esimeses tabelis sisalduvad andmed on tuletatud hommikustest (kell 7), lõunastest (kell 13) ja õhtustest (kell 21) vaatlustest, teises tabelis esinevad aga üks kord päevas vaadeldud temperatuurid (kell 8). Viimane tabel on abiks võetud selleks, et võrdlevat ülevaadet saada kogu Saaremaa kohta, kuna esimeses tabelis ainult lääne- ja lõunapoolne osa on esitatud. Mõlemas tabelis on võrdluseks näidatud ka Haapsalu ja Tartu vastavad temperatuurid, millest esimene on suurel määral ka merekliima, teine aga kontinentaalkliima iseloomuga.

Tabeleist paistab silma kõrge talvetemperatuur kogu Saaremaal. Võrreldes üksikuid jaamu näeme, et soem talv on Saaremaa läänerrannas vastu jäävaba ulgumerd, kuna lõunarannas, vastu osaliselt kinnikülmutvat Riia lahte, külmem näib olevat. Veel külmem on talv põhjarannal ja Muhu saarel. Selle põhjuseks on nähtavasti nende kohtade asu madalate Soela, Suure ja Väikese väina ääres. Kevadetemperatuurid on kõigis kohis võrdlemisi madalad, nagu see merekliimale iseloomustav on. Ka on kevadetemperatuurid kõigil pool ühtlasemad kui talvel, sest on ju kevadel ümbritsev meri ka ühtlasema temperatuuriga. Suvel on vastu ulgumerd olevais kohis temperatuur madalam kui madalate väinade ja lahtede ääres, kus vesi kergemini soeneb. Nii on Kuresaare suvetemperatuur $0,6^{\circ}$ kõrgem kui Sõrves ja $1,1^{\circ}$ kõrgem kui Vilsandis. Kihelkonna suvetemperatuur kokkukõlastub rohkem Kuresaare kui Vilsandi omaga. Põhjuseks on nähtavasti asjaolu, et Kihelkonna on rohkem kaitstud ja asub madalamas lahes kui lahtise mere äärne ja tuultevaba Vilsandi. Rannakülas ja Muhu saarel näib temperatuur suvel $0,5^{\circ}$ kõrgem olevat kui Kuresaares, nähtavasti ka madalate väinade tõttu. Eriti tunduv vahe osutub suve lõpul. Sügisetemperatuurid lähevad jälle, nagu kevadisedki, kõigis kohis enam-vähem ühte. Suvel rohkem soenenud väinad jahtuvad ka kiiremini kui ulgumeri ja Riia laht; seega omab meri sügisel ühtlasemat temperatuuri. Võrreldes aastatemperatuuride järele kõiki kohti näeme, et kõige pehmem kliima on Sõrve poolsaarel ja üldse Saaremaa edelaosas.

Sellele järgneb läänerrannik, siis lõuna-, kagu- ja kirderannik. Saaremaa päris põhjarannikult puuduvad andmed. Võib aga oletada, et loode- ja põhjarannik umbes Karja kihelkonnani on vähe jahedamad. Selle piirkonna aastatemperatuuri võiks lugeda Vilsandi ($5,8^{\circ}$) ja Hiiu-
maa Ristna ($5,4^{\circ}$) vahelmiseks, nimelt $5,6^{\circ}$, sest ka see rannik on vaba loode- ning põhjatuultele ja asub vastu ulgumerd. Saaremaa keskmää aastatemperatuuri võiks arvata 5° peale. Vaatamata neile väikestele lahkuminekutele temperatuurides, näib kogu Saaremaal siiski õige suur ühtlus valitsevat. Kogu Saaremaad iseloomustab puht-merekliima pehme talvega, jaheda kevadega, mõõduka suvega ja sooja sügisega. Ei ole lõpuks huvituseta võrrelda kahte meie tähtsamat suvituskohta, Kuresaaret ja Haapsalut. Temperatuuride suhtes märkame, et Kuresaare talv hästi pehmem on kui Haapsalus, samuti ka kevad (aprillikuu), sest Saaremaa rannalt (väinad välja arvatud) lahku-
b jää varemini kui

Haapsalu lahest. Juulikuus on Haapsalus temperatuur küll $0,2^{\circ}$ kõrgem, kuid sellevastu on Kuresaares juuni ja august, eriti viimane, soojemad. Sügisekuud on Kuresaares ka hästi soojemad kui Haapsalus, Riia lahe aeglasema jahtumise tõttu. Aastatemperatuur on Kuresaares koguni 1° kõrgem. See on loomulik, sest kujutab ju Haapsalu enesest üleminekut merekliimast kontinentaalsesse. Üldse on märgata järjekindlat aastatemperatuuri kahanemist Saaremaa läänerannast idarannani, s. o. lähenedes mandrile. Temperatuuri poolest võiks mõlemaid kuurorte suvitajaile üheõigustatult soovitada. Kuresaares võib hooaeg kauemini kesta, kuid sellevastu on Haapsalu enam kaitstud kohas.

Kahjuks on Saaremaa maapind halb, mis põlluharimist ei soodusta. Kliima poolest on tingimused aga soodsamad kui mandril. Taimede valmimine sünnib siin kiiremini, sest kivine maapind ei soodusta lopsakust, ja sügis on soe, öökülmad algavad hilja. Saaremaal valmib viljaseeme paremini kui mandril, kus hilisemad seemned üldse ei saa valmida.

II. Sademed, niiskus, pilvitus.

Eau tombée, humidité, nébulosité.

Sademete suhtes võime märgata ka Saaremaal mõnesugust erinemist mandrist. Ülevaate sademete jaotusest saame alljärgnevaist tabelleist.

3. tab. Sademete keskmine rohkus millimeetrites. Eau tombée moy. en mm.

K o h t Lieu	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Aasta Année	Suvel Été	Talvel Hiver	T/S é/h	Kesk- mine hulk Moy.
Kuresaare	36,0	26,9	30,6	36,5	39,7	47,8	62,8	92,0	59,6	62,4	59,4	50,9	604,6	364,3	240,2	0,66	517,2
Sõrve	31,3	32,9	30,9	30,7	31,9	43,7	53,5	75,0	56,8	47,2	48,1	46,5	528,5	308,1	220,4	0,71	
Kihelkonna	27,6	18,7	21,5	27,9	31,0	46,3	59,1	72,2	61,5	58,9	42,8	42,6	510,1	329,0	181,1	0,55	
Vilsandi	27,3	24,0	31,0	26,0	29,8	36,1	51,7	62,8	47,6	54,2	42,7	41,9	475,1	282,2	192,9	0,68	
Rannaküla	28,3	17,7	23,6	29,4	28,8	42,7	51,3	66,8	49,2	55,2	39,8	34,8	467,6	294,0	173,6	0,59	—
Kuivaste	11,1	9,8	10,8	18,6	18,2	38,8	43,0	65,2	40,2	31,7	21,2	19,6	328,2	237,1	91,1	0,38	
Haapsalu	35,2	31,2	29,2	32,4	32,8	41,6	64,5	69,5	61,0	47,8	47,7	43,2	536,1	317,2	218,9	0,69	555,5
Järvamaa	31,6	27,8	26,5	34,0	49,6	55,0	75,5	86,6	57,8	55,2	42,6	38,2	580,4	—	—	—	
Tartumaa	28,9	23,1	22,4	29,9	42,8	64,5	79,8	86,1	47,6	43,9	37,4	34,6	542,0	—	—	—	
Virumaa	27,8	23,6	23,3	29,2	42,6	58,3	72,7	85,2	60,1	50,8	38,2	32,4	544,2	—	—	—	
Viljandimaa	29,8	23,7	22,5	31,9	47,2	60,6	81,4	85,1	50,9	47,1	41,9	38,8	560,9	—	—	—	

4. tab. Sajupäevade keskmine arv. Nombre moy. des jours avec eau tombée.

K o h t Lieu	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Aasta Année	Kesk- mine Moy.
Kuresaare	17,4	14,9	14,6	12,4	11,7	10,2	11,5	15,6	14,4	16,1	18,0	18,8	175,6	157,0
Sõrve	11,6	9,6	10,3	9,0	8,5	8,3	9,6	13,0	12,0	12,7	13,8	13,6	132,0	
Kihelkonna	16,4	14,0	12,7	11,2	10,2	9,4	10,9	14,8	12,5	14,9	17,9	18,0	162,9	
Vilsandi	12,7	11,9	10,3	9,9	9,2	8,5	9,9	13,2	10,9	9,6	13,3	13,9	133,3	
Rannaküla	18,6	16,8	13,5	12,2	11,8	10,6	12,2	15,5	15,3	17,6	17,8	19,5	181,4	—
Kuivaste	7,2	6,3	6,7	6,7	6,2	7,7	8,5	11,1	9,2	9,6	9,1	7,9	96,2	
Haapsalu	12,6	11,2	9,8	9,2	8,6	8,2	9,2	12,1	11,6	12,5	14,0	14,0	133,4	160,1
Järvamaa	15,0	13,9	12,3	11,0	11,4	11,0	13,2	15,8	12,2	13,7	14,0	14,5	158,0	
Tartumaa	14,4	11,7	10,6	10,4	11,2	11,4	14,4	15,6	13,4	13,6	14,4	13,6	154,4	
Virumaa	15,2	13,3	12,0	10,9	11,5	11,5	14,0	16,8	13,5	14,0	15,5	14,7	162,9	
Viljandimaa	15,8	12,3	11,8	11,0	11,9	11,3	14,8	16,2	14,3	15,0	16,1	15,8	166,2	

Mõlemais tabeleis on võrdluseks aset leidnud ka Haapsalu vastavad andmed, kui ka Järvamaa, Tartumaa, Virumaa ja Viljandimaa omad.

Tabelite järele on näha suuremat erinevust sademete suhtes Muhu saarel; nimelt on Muhu saare piirkond ühes Läänemaa Matsalu lahe ümbrusega ja Saaremaa idarannikuga kõige vaesem sademetest, ja seda mitte üksi saarestikus, vaid kogu Eestis. Muul osal Saaremaal näib sademete jaotus kaunis ühtlane olevat. Kõige sademeterikkam on Kuresaare piirkond (600 mm), kuna teiste jaamade keskmine on 500 mm. Vilsandis ja Rannakülas, s. o. lääne- ja idaosades on sademeid alla selle keskmise normi, eriti suvel.

Võrreldes sademete hulka talve- ja suve-poolaastais, saame saarestiku jaoks loomuliku vahekorra: $T : S = 2 : 3$. See vahekord on suurem kui sisemaal, kus ta harilikult on $T : S = 1 : 2$. Kuivastes on vahekord erandina $2 : 5$. Ka sajupäevade arvult erineb Kuivaste teistest kohist; nähtavasti väljendub Eesti sademetevaesema koha nimeski tema iseloomustav omadus. Arvatavasti on selles piirkonnas õhutemperatuurid madalamal kui ka kõrgemal ühtlasemad, seega nõrgemad ja harvemad püstvoolud ja väikesem vee-auur kondensatsioon.

Võrreldes Saaremaa sademeterohkust (välja arvatud Kuivaste) Eesti sisemaa vastavate määradega, märkame, et sisemaal on üle 30 mm rohkem sademeid. Jaanuaris, veebruaris, märtsis ja aprillis on sademete jaotus kogu Eestis kaunis ühtlane; mais sajab aga sisemaal 10 mm, juunis 15 mm, juulis 20 mm ja augustis 15 mm rohkem. Septembris on jaotus jälle ühtlane, kuna oktoobris, novembris ja detsembris igal kuul on saarestikul umbes 5 mm võrra ülekaal.

Sajupäevade arv on saarestikus ka väikesem kui sisemaal, kuid mitte proportsionaalselt sademetehulgaga. Sellest järgneb, et Saaremaal on sajud sagedamad. Tõeliselt aga langeb siin suurem % sademeid (40%) talve-poolaasta peale kui sisemaal (33%). Seega on seal suvi mitte ainult sademete hulga, vaid ka sageduse poolest kuivem kui mandril. Nii on saarestikus suvel kuus umbes 10 päeva sajused, kuna sisemaal on vastav arv 14.

Põllutulunduse suhtes on Saaremaa sademete poolest halvemates tingimustes kui sisemaa. Halva maapinnaga seltsib taimestiku lopsakusele takistuseks ka sademetekehvus. Kuid Saaremaa pind ise hoolitseb niiskuse alahoiu eest. Kuivades muutub maapind nii kõvaks, et niiskuse aurumine maa seest võimatuks saab. Saaremaal peab põllumees veel suurema hoolega parajat aega (momenti) külviks tabama kui sisemaal.

Suvitajale aga võib Saaremaa kõigiti vastuvõetavam olla kui sisemaa. Õhuniiskus on Saaremaal suurem kui sisemaal. Üldse on saarestikus niiske, kuid tolmupuhas õhk. Udu on saarestikus kevadel sage nähtus, sest et meri siis maismaast hästi jahedam on. Talvel on rela-

tiivne niiskus kogu Eestis enam-vähem ühtlane, umbes 90%, suvel aga sisemaal 68%, rannikul üle 70%, saarestikus võib ta kuni 80% olla.

Pilvitus on saarestikus vähem kui sisemaal, eriti suvel. Aasta keskmist võiks siin arvata umbes 5 kümnendikku, suvel aga 4 kümnendikku, seega selgeid päevi üle poole. Sisemaal on aasta keskmine pilvitus 7, suvel keskmiselt 6 kümnendikku. Ka selle poolest on Saaremaa suvituseks soodus.

III. Tuul. Vent.

Tuulte suhtes on Saaremaa tunduvalt erinev sisemaast. Alljärgnevas tabelis toome tuulekiiruse aasta-aeade järele meetersekundites Vilsandis, Sõrves ja võrdluseks Pärnus ja Tartus:

5. tab. Tuulte kiirus aasta-aeade järele. Vitesse du vent.

Koht	Lieu	Kuu	Mois	I	IV	VII	X	Rasta
								Année
Vilsandi	. . .			7,0	5,9	5,2	7,1	6,4
Sõrve	. . .			9,1	6,2	6,1	7,4	7,1
Pärnu	. . .			6,3	5,4	5,7	6,3	5,9
Tartu	. . .			3,8	3,5	2,8	3,2	3,4

Sellest näeme, et Saaremaal on tuuled kogu aasta läbi poole suuremad kui sisemaal.

Pärnu kui ranna-äärne koht näitab vahepealseid suurusid, mis ka meretuultele õige lähedal on.

Vaatame veel teisest tabelist tuulte suuna korduvust:

6. tab. Tuulte suund. Direction du vent.

Koht		Kuu	N	NE	E	SE	S	SW	W	NW
Lieu		Mois								
Vilsandi	I		7,9	9,4	9,8	11,5	11,0	16,4	13,3	12,6
	IV		12,8	13,6	8,8	12,6	14,3	13,3	5,2	7,9
	VII		18,0	7,6	3,2	5,7	13,0	18,4	9,0	14,5
	X		9,4	9,5	7,4	13,2	14,0	17,1	10,6	10,5
	Rasta		14,1	10,3	7,5	11,1	11,5	14,9	9,4	11,1
Tartu	I		4,8	6,2	8,2	13,6	14,3	19,7	21,2	8,4
	IV		7,0	10,7	13,8	12,5	12,5	13,1	19,2	8,4
	VII		8,8	9,5	10,2	9,0	9,0	16,1	21,6	10,1
	X		3,9	5,2	9,0	13,5	19,5	18,5	18,4	8,8
	Rasta		6,2	7,7	10,0	11,6	13,4	17,3	20,7	9,1
	Année									

Nagu tabelist näha, on Saaremaal talvel ülekaalul edelatuuled, kevadel põhja-, lõuna- ja edela-, suvel põhja- ja edela-, sügisel jälle edelatuuled. Sisemaal aga on talvel, kevadel ja suvel domineerimas läänetuuled, sügisel aga puhuvad tuuled lõunast ja edelast. Aastas on Saaremaal põhja- ja läänetuuled ülekaalul, sisemaal aga edela- ja läänetuuled.

Tuulte tugevus on Saaremaal, nagu nägime, hästi suurem kui sisemaal. Seejuures tuleb aga tähendada, et Vilsandi ja Sõrve andmed ei iseloomusta küllaldaselt kogu Saaremaad. Mujal Saaremaal on tuuled vähe kergemad, sest suur osa Saaremaast saab kaitset sagedasti korduvate ja jahedate põhjatuulte eest Hiiumaa metsadelt. Ka on Saaremaa kagu- ja lõunaosa vähesel määral kaitstud Kesk-Saaremaa kõrgustikuga; näit. on Kuresaare piirkonnale kaitseks Viidu mägi ja Järve metsastik. Sisemaaga võrreldes on Saaremaa muidugi hästi tuulsem. Võrreldes Kuresaaret ja Haapsalut peab ütlema, et viimane on tuulte suhtes paremas seisukorras, olles hästi kaitstud lahes.

IV. Päikesepaiste. *Insolation.*

Päikesepaiste kestuse poolest peaks Saaremaa Eesti sisemaast ees olema. Kahjuks puuduvad selle kohta arvud. V. Kurrik arvab Läänemaa jaoks keskmise päikesepaiste kestuse olevat 1900 tundi aastas. Selle järele võiks Saaremaa kohta arvu 2000 küll vastavaks lugeda. Kuivaste piirkonnas on päikesepaiste kestus veelgi suurem. Nende oletuste järele peaks Kuresaare päikesepaistet üldiselt vähe rohkem olema kui Haapsalus, kuid kindlate andmete puudusel tuleb see küsimus igatahes lahtiseks jätta. Saaremaa kivine maapind on heaks päikesekiirte reflekteerijaks (tagasipeegeldajaks). Seega on õhus peale ülevalt langevate kiirte ka rohkesti reflekteerunud kiiri. Pealegi on õhk tolmuvaene ja seega õhus väikesem päikesekiirte neelumine. Selle tagajärjel langeb maapinnale rohkem päikesekiiri ja ta soeneb rohkem.

Lõpp-kokkuvõttes võiks Saaremaa kliimat vaadelda veel põllutuluslikust ja tervishoiulisest seisukohast. Nagu eespool nägime, ei soodusta maapind ja sademete vähesus põllutööd, sellevastu soodustab seda väga hästi temperatuur, mis on kaunis ühtlane, ilma suuremate kõikumisteta. Selletõttu leidub Saaremaal taimi, mis sisemaa karedamas kliimas kuidagi ei saa kasvada. Põlluharimise asemel võib Saaremaal karjakasvatus esiplaanile tulla, ja nii näib see ka olevat.

Tervishoiulisest seisukohast on Saaremaal mitmed tingimused väga head, nagu kõrge õhutemperatuur, puhas mereõhk, rohke päikesepaiste ja vähesed temperatuurikõikumised. Neid mugavusi aga vähendavad kõvapoolsed tuuled, tingides suuremat soojusekaotust kehast. Teisest küljest aga võib tuul hästi karastavalt mõjuda organismile, harjutades vastupidavust.

Elamud, saunad jne.

Maisons d'habitation, maisons de bain etc.

Asustatud on Saaremaal tihedamini rannäärseid maa-alad, Lõuna-Saaremaa ja Kaarma ümbrus umbes kümne kilomeetri raadiuse piirides. Peale loeteldud kohtade maakonnas on veel vähemad tihedalt asustatud maa-alad, nagu Pöide, Karja ja Valjala.

Asulad on rühmitatud haja-, rida- ja sumbküladena. Viimane, s. o. sumbküla rühmitusviis on pea ainsam, mis on levinud üle kogu Saaremaa ja kõige arvukamalt. Kaks esimest elamute rühmituse tüüpi tuleb õige harva ette. Külasiid piirab väikeste puust tuulikute parv.

Saare maakonna valdade 10760 majast on seinte materjaliks puu suurel enamikul, nimelt 91,4%-il, segamaterjal 6,5%, kivi 2,1%, savi 1 (0,0%) ja teadmata materjal 3 majal. Üksikutes valdades kõigub

Rannaküla. Village au bord de la mer.

puuehitiste % 66,6 (Kogula v.) kuni 99,8% (Torgu v.); 12 valdas on puuehitiste protsent üle 92%; kiviehitiste protsent 0,1% (Torgu v.) kuni 5,2% (Hellamaa v. Muhul); segaehitiste protsent ulatub 0,2% kuni 31% (Kogula v.). Katused on kaetud õlgedega 62,7%-il, rooga 24,7%, segamaterjaliga 5,6%, puuga 3,6%, kiviga 1,2%, papiga 1,4% ja plekiga 0,8% (85 maja). 1922.—27. a. on asunikkudele 803 elamu ja kõrvalhoonete (lautade) ehitamiseks 51 981 950 mk. ehituslaenu määratud.

Elamute tüübid. Eraldielumaja tüüpe on Saare maakonnas vähe. Need on kas väikesed porside majad, kus loomi pole, või jälle üksikud jõukamad talumajad. Igas külas, välja arvatud mõned vallad, kus neid rohkem ette tuleb, on seesuguseid maju 1—4. Harilikum tüüp

on järgmine: ühel pool maja otsas asuvad eluruumid — üks suur, mõnikord kaks, kolm, harva isegi neli väikest kambrit, teiselpool otsas oleva rehealusega ühe katuse all. Rehealuse ja kambri või kambrite vahel asub rehetuba. Tuleb ette (Abruka, Laimjala v.) elamuid, kus lisaks nimetatud ruumidele on veel sama katuse all ka laut või hobusetall.

Külade kirjelduste kokkuvõtetest on saadud mõlema tüübi suhtes järgmine vahekord: elamuid, kus eluruum rehetoaiga ja rehealusega ühe katuse all, oli 2336 (81,5%) ja eraldi-elumaju 532 (18,5%). Vaadeldes üksikuid valdu paistavad kõigepealt silma Kihelkonna ja Kaarma-Suurevald oma suure eraldi-elumajade arvuga. Nimetatud kahest tüübist tuleb tervishoiuliselt muidugi paremaks pidada eraldi-elumaju. Nendes on võimalik pidada kõige pealt paremini puhtust. Elamutes, kus eluruumid ja rehealune ühe katuse all, peetakse sagedasti loomad külmal ajal rehe all. Rehealuse kõrval ja sellega ukse kaudu ühenduses olevas rehetoaas elatakse aga sagedasti talvel osalt kitsuse pärast kambrites, osalt külma tõttu. On selge, et seesugusel korral rehetoaas nii ruumi kui ka õhu puhtus ei saa olla rahuldavad, kui teisel pool seina on hobusetall või loomalaut. Üsikutest elamutes on viisiks kõige külmemal ajal väikesemad loomad isegi rehetuppa tuua.

Põrandaid leidis 902-hes uuritud elamus järgmiselt:

materjal:	laud	kivi	savi	kruus	muld
arv:	656	143	22	70	11
%:	72,7	15,9	2,4	7,8	1,2

Põrandaist oli korras 724 (80,3%), lagunenud 178 (19,7%).

Kruusapõrand valmistatakse kruusa, lubja ja liiva segust. Hästi valmistatud põrand on sile, puhtakspestult isegi läigib. Aja jooksul aga kulub ta külmuliseks ja siis teda harilikult enam ei pesta. Kivipõrand tehakse laiadest paekividest. Üsikutest kivide vahel on tihti praod, kuhu aja jooksul mustust korjub. Savipõrand on vähem vastu pidav kui kruusapõrand ja kulub ruttu auklikuks. Savipõrandat harilikult ei pesta ja see muutub pealekantud porist lõpuks mustaks, nagu muldpõrand. Tervishoiuliselt kõige parem on laudpõrand; teda on võimalik puhas hoida ja ta tundub soe. Kivi-, kruusa-, muld- ja savipõrandaid tuleb halvadeks pidada. Saaremaal olid peaaegu $\frac{3}{4}$ -1 uuritud elamuist laudpõrandad, teisel kohal on kivipõrandad — 15,9%, kolmandal kohal kruusapõrandad — 7,8%. Kokkuvõttes võime ütelda, et tervishoiuliselt halbu põrandaid oli üle 25,0%.

Seinte materjal ja seesmise pinna kate oli järgmine:

materjal:	palk (laud)	krohvitud	paberdatud
arv:	812	77	13
%:	90,0	8,5	1,5

7. tab. Saare maakond. Elamud, saunad, väljakäigukohad.
Arrondissement de Saare. Maisons d'habit., maisons de bain et lieux d'aisance.

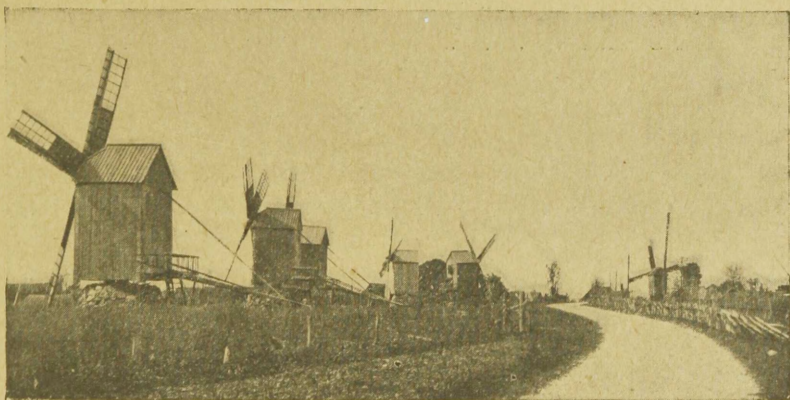
Valla nimetus Communes rurales		Elamute üldarv Nombre total des maisons	Uuritud elamute arv Nombre des maisons inspectées	Põrandad Planchers								Seinad Murs				Elumajad Maisons d'habitation								Saunad Maisons de bain			Väljakäigukohad Lieux d'aisance							
				Materjal Matériaux						Seisu- kord État		Toapoolne seinapind Surface intérieure des murs			Seisu- kord État		Kas rahuldav Suffi- sante		Rahulolematuse põhjus Causes de l'insuffisance						Korsten A-t-elle un tuyau de fumée			Elamud, kus väljakäi- gukoht Maisons d'habit.		Puudulikkus Défectueux		Elumajast lahust Séparé de la maison		Elumajaga ühe katuse all Sous le même toit que la maison
				laud planches	kiivi pierre	savi argile	kruus gravier	muld terre	hea bon	halb mauvais	palk (laud) bois	krohvitud mortier	paberdatud papier peint	kuiv sec	niiske humide	ja oui	ei non	lagunenud caducité	halb ehitis vice de construction	kitsas étroitesse	suitsutare absence de tuyau de fumée	mitu põhjust plusieurs causes	Arv Nombre	on oui	puu- dub non	Arv Nombre	on avec	puu- dub sans	Puudulikkus Défectueux	Elumajast lahust Séparé de la maison	Elumajaga ühe katuse all Sous le même toit que la maison			
1	Abruka	493	36	36	—	—	—	29	7	36	—	—	31	5	30	6	6	—	—	—	—	36	5	31	35	35	1	23	33	2				
2	Hellamaa	464	129	82	11	—	34	2	108	21	106	23	—	109	20	33	96	5	83	2	1	5	54	22	32	72	67	62	3	61	11			
3	Kaarma-Suure	819	70	51	19	—	—	—	58	12	70	—	—	55	15	55	15	8	3	2	—	2	62	20	42	35	34	36	13	34	1			
4	Kihelkonna	741	39	39	—	—	—	—	37	2	39	—	—	29	10	36	3	1	2	—	—	—	39	6	33	20	20	19	12	17	3			
5	Kogula	751	35 ¹⁾	11	19	—	—	—	30	—	30	—	—	30	—	26	9	6	3	—	—	—	33	1	32	19	19	16	16	19	—			
6	Kärla	622	56	38	17	1	—	—	42	14	56	—	—	49	7	39	17	17	—	—	—	—	52	20	32	26	26	30	17	26	—			
7	Laimjala	470	20	12	—	7	—	1	9	11	15	5	—	4	16	7	13	5	1	—	—	7	15	4	11	18	17	3	11	17	1			
8	Leisi	587	20	20	—	—	—	—	10	10	2	18	—	3	17	10	10	—	3	—	1	6	12	6	6	12	12	8	2	12	—			
9	Loona	610	35	8	27	—	—	—	29	6	35	—	—	33	2	23	12	9	3	—	—	—	33	1	32	12	12	23	12	12	—			
10	Lümenda	727	35	34	1	—	—	—	34	1	35	—	—	32	3	32	3	1	2	—	—	—	35	4	31	34	34	1	31	34	—			
11	Maasi	455	20	12	6	—	2	—	11	9	9	5	6	17	3	8	12	—	8	—	—	4	14	1	13	18	17	3	10	16	2			
12	Muhu-Suure	542	235 ¹⁾	107	10	1	33	—	124	27	137	13	1	129	22	79	156	5	131	4	1	15	114	60	54	161	159	76	16	148	13			
13	Mustjala	665	45	45	—	—	—	—	41	4	45	—	—	41	4	37	8	8	—	—	—	—	45	5	40	21	21	24	16	21	—			
14	Pihitla	775	120	80	24	8	—	8	92	28	120	—	—	106	14	98	22	18	2	1	—	1	109	29	80	38	38	82	32	38	—			
15	Pärsamaa	538	20	14	4	2	—	—	8	12	14	6	—	12	8	4	16	—	9	—	—	7	9	1	8	12	12	8	8	12	—			
16	Ruhnu	30	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—			
17	Torgu	824	55	55	—	—	—	—	55	—	55	—	—	55	—	45	10	8	2	—	—	—	55	2	53	40	40	15	31	38	2			
18	Uuemõisa	647	21	12	5	3	1	—	7	14	8	7	6	17	4	6	15	—	15	—	—	—	6	2	4	18	17	4	13	18	—			
Kokku . . .		10760	991	656	143	22	70	11	724	178	812	77	13	752	150	568	423	97	267	9	3	47	723	189	534	591	580	411	266	556	35			
% %			9,2	72,7	15,9	2,4	7,8	1,2	80,3	19,7	90,0	8,5	1,5	83,4	16,6	57,3	42,7	23,0	63,1	2,1	0,7	11,1	73,0	26,1	73,9	59,6	58,5	41,5	45,0	94,1	5,9			

1) Põrandate ja seinte suhtes on uuritud Kogula vallas 30 elamut, Muhu-Suure vallas 151.

752 (83,4%) elamus on seinad kuivad, 150 (16,6%) elamus niisked leitud.

Palkseinte vahed on lihtsalt samblaga või takkudega topitud, harva lubjatud, harilikult loomulikku puuvärvi või määrdunud — valkjas-kollased kuni mustad. Tervishoiuliselt ei saa neid headeks pidada esiteks värvuse tõttu: valgust neelates teevad nad veel pimedamaks niikuinii meil väikese valgustuse all kannatavad eluruumid. Teiseks leiavad palkidesse tekkivates pragudes head ja segamatut eluaset parasiidid — lutikad, prussakad. Krohvitud seintel on nimetatud puudusi vähemal määral. Nad on harilikult valged, ja peale muu on neil veel see hea külg, et nende määrdumine rohkem silma torkab ja selle tõttu neid sagedamini lubjatakse.

Küla tuulikud. Moulins à vent de village.

Saaremaal on suures ülekaalus palkseinad. Sagedamini tuleb ette veel krohvitud seinu, kuna paberdatuid — tapetseeritud leidub hoopis üksikud. Silmatorkav on suur niiskete seinte hulk. Nende tervishoiuliseks puuduseks on, et nad rohkem soojust enesesse võtavad ja ruum sellepärast rohkem kütet nõuab. Samuti mõjub suur niiskus halvasti tervisele ja ka mõned haigusetekiitajad pisikud elavad niiskeis ruumides kauemini kui kuivades.

Ehituse suhtes ei peetud elamut rahuldavaks, kui see oli esiteks l a g u n e n u d, s. o. seinapalgid siit-sealt mädanenud, seinad, aknad sagedasti viltu vajunud, katus lapitud, kuid tihti siiski vihma läbilaskev. Õige vanadel majadel leidsid mõnikord nii sees- kui ka väljaspool seina- või laetoed. Teiseks rahulolematuse põhjuseks oli h a l b e h i t u s. Niisugusteks peeti tervishoiu nõuetele mitte vastava ehitusviisiga ja ruumijaotusega elamuid: eeskätt suurem osa maju, kus rehealuse-laudaga ühe katuse

all olid eluruumid, samuti ka elamud muus suhtes tervishoiuliselt halva ruumijaotusega või ehitusviisiga — madalad, väikeste akendega, mitte otstarbekohase ahju-asukohaga jne. Edasi ei peetud rahuldavaks elamut, kui see oli kitsas ja suitsutare. Kitsasteks peeti eluruume, kus üldse palju inimesi võrreldes ruumi suurusega koos elas, kus kõigil kitsuse pärast omaette voodeid polnud, vaid ühes sängis kaks ja rohkem inimest magasid. Suitsutarede all on mõeldud ilma korstnata elamuid, kus ahju kütmisel suits lahtise ukse kaudu välja juhitakse.

Saaremaal märgiti ettetoodud põhjuste pärast elamuid mitte-rahuloldavate liiki järgmiselt, kusjuures mõnedel elamutel leidis ka mitu ettetoodud pahet:

Rahulolematuse põhjus	Elamute arv	%
Lagunenud seisukord	97	23,0
Halb ehitus	267	63,1
Kitsus	9	2,1
Suitsutare	3	0,7
Mitu põhjust	47	11,1

Suurimaks rahulolematuse põhjuseks oli nii siis halb ehitus, teisel kohal lagunenud seisukord; mitu põhjust leidis 47-l või 11,1%-l elamuist.

Mitu rahulolematuse põhjust on koostunud järgmiselt:

Hellamaa v.: lagunenud + halb ehitus + kitsas	1
lagunenud + kitsas	4
Kaarma-Suure v.: lagunenud + kitsas	2
Laimjala v.: lagunenud + halb ehitus	6
halb ehitus + kitsas	1
Leisi v.: lagunenud + halb ehitus	6
Maasi v.: lagunenud + halb ehitus	4
Muhu-Suure v.: halb ehitus + kitsas	11
halb ehitus + lagunenud	3
lagunenud + halb ehitus + kitsas	1
Pihitla v.: lagunenud + kitsas	1
Pärsamaa v.: lagunenud + halb ehitus	7

Uuritud elamuist (991) oli nimetatud suhtes rahuldavaid 568 (57,3%), mitte-rahuldavaid 423 (42,7%). Teiste maakondadega võrreldes seisab Saaremaa mitte-rahuldavate elamute suhtes keskmiste hulgas.

Lagunenud elamute arvu poolest on Saare maakond võrreldes teistega paremate hulgas.

Eluruumi soovitavaks kõrguseks tuleb pidada maal olevaile elamuile vähemalt 2,5 meetrit.

8. tab. Saare maakond. Eluruumid.
Arrondissement de Saare. Logements.

	Valla nimetus Communes rurales	Mõdetud elanute arv Logements mesurés	Eluruumide kõrgus meetr. Hauteur du logement en mètres				Õhuhulk ühe elaniku kohta kantmeetr. Cube d'air par homme (en m³)					Põranda pinda 1 m² aknaklaasi pinna kohta m²-tes Surface du logement par mètre carré de fenêtres							
			1,5—2,0	2,0—2,5	2,5—3,0	3,0 ja rohkem et plus	kuni 10 moins de 10	10—20	20—30	30—50	50 ja rohkem et plus	kuni 10 moins de 10	10—12	12—20	20—40	40—60	60—70	70 ja rohkem et plus	
1	Abruka	36	—	—	2	34	—	7	14	14	1	—	—	14	17	3	—	2	
2	Hellamaa	109	63	34	6	6	6	50	27	16	10	6	14	48	37	4	—	—	
3	Kaarma-Suure . .	70	—	—	6	64	—	20	22	25	3	14	7	33	14	2	—	—	
4	Kihelkonna . . .	39	—	1	8	30	—	13	22	4	—	—	—	9	23	7	—	—	
5	Kogula	35	—	—	—	35	—	6	18	8	3	1	21	11	2	—	—	—	
6	Kärla	56	—	—	1	55	—	8	35	12	1	—	4	17	19	12	2	2	
7	Laimjala	15	—	13	1	1	4	4	4	1	2	2	—	5	5	3	—	—	
8	Leisi	18	2	16	—	—	1	7	3	6	1	—	1	6	7	1	1	2	
9	Loona	35	—	—	7	28	—	6	18	8	3	1	—	—	12	17	2	3	
10	Lümanda	35	—	—	16	19	2	18	12	3	—	—	—	6	21	7	1	—	
11	Maasi	20	4	16	—	—	6	10	2	2	—	—	1	9	8	—	2	—	
12	Muhu - Suure . . .	88	33	46	8	1	2	31	35	18	2	17	7	31	29	3	—	1	
13	Mustjala	45	—	2	10	33	—	4	28	12	1	—	—	9	26	5	5	—	
14	Pihtla	120	—	1	1	118	—	12	46	45	17	11	5	36	39	28	—	1	
15	Pärsamaa	20	4	15	1	—	6	9	2	1	2	5	1	5	8	1	—	—	
16	Torgu	55	—	1	47	7	—	15	21	17	2	—	—	—	21	18	13	3	
17	Uuemõisa	21	5	14	2	—	5	10	4	1	1	1	3	3	11	2	1	—	
	Kokku . . .	817	111	159	116	431	32	230	313	193	49	58	64	242	299	113	27	14	
	Total . . .																		
	‰ ‰ . . .	7,6	13,6	19,5	14,2	52,7	3,9	28,2	38,3	23,6	6,0	7,1	7,9	29,6	36,6	13,8	3,3	1,7	

Saaremaal oli

Eluruumide kõrgus meetr.	arv	Elamute %
1,5—2,0	111	13,6
2,0—2,5	159	19,5
2,5—3,0	116	14,2
3 ja rohkem	431	52,7

Nii näeme, et ligi $\frac{1}{3}$ elamute kõrgus on väikesem tervishoiuliselt soovitatavast määrast.

Ühe elaniku kohta peetakse soovitavaks eluruumis vähemalt 10—15 kantmeetrit õhuruumi. Saare maakonna andmed selles suhtes on järgmised:

Ühe elaniku kohta tulev õhu- hulk kantmeetrites	arv	Elamute %
kuni 10	32	3,9
10—20	230	28,2
20—30	313	38,3
30—50	193	23,6
50 ja rohkem	49	6,0

Saaremaa eluruumid on järelikult õige avarad: kitsaste — ühe elaniku kohta kuni 10 m³ õhumahuga elamute arv on ainult 3,9%, see on väikesem kui üheski teises maakonnas.

Ruumide valgustus oleneb mitmest asjaolust: akende klaasipinna suurusest, akende kõrgusest põrandapinnast, seinte, põranda, lae värvusest (tumedad värv. neelavad valgust), hoone ees või akendel olevaist valguse sissepääsu takistavaist esemeist. Kõige tähtsam nendest on akende suurus, sest et kõik teised valgustust vähendavad asjaolud on kõrvaldatavad. Ruumide valgustust hinnatakse seepärast akende klaasipinna suuruse järele ja peetakse eluruumi valgustust rahuldavaks, kui ühe ruutmeetri akna klaasipinna kohta tuleb mitte rohkem kui 10 ruutmeetrit põrandapinda.

Valgustusolud olid Saaremaal järgmised:

1 ruutmeetri akna klaasipinna peale tuli põrandapinda m ²	arv	Elamute %
kuni 10	58	7,1
10—12	64	7,9
12—20	242	29,6
20—40	299	36,6
40—60	113	13,8
60—70	27	3,3
70 ja rohkem	14	1,7

Valgustus oli rahuldav järelikult ainult 7,1%-1 uuritud elamuist. Enam kui $\frac{1}{2}$ eluruumide valgustus on 2 ja rohkem korda vähem tervishoiuliselt soovitavast määrast. Kui siia juurde võtta veel näht, et valguse sissepääsu ruumi takistavad pea igal pool akendel olevad lilled ja osalt ka akende eesriided, et aknaklaase harva pestakse, siis tuleb samuti üheks suuremaks tervishoiuliseks puuduseks pidada meil (teiste maakondade andmed pole selles suhtes palju paremad) eluruumide vähest valgustust.

Puhtust majas hinnati üldmulje järele, mis saadi selle vaatlusel. Pöörati tähelepanu eluruumide põrandale, seintele, akendele, toamööbli seisukorrale, samuti maja elanikkude rõivastusele ja ihupuhtusele. Eitav otsus puhtuse suhtes tehti, kui koos või üksikult võis tähele panna järgmisi asju: põrandal palju tolmu, mõnikord isegi pori, mitmesugust prahti, majapidamisjätiseid jne., seinad määrdunud või lagunenud, aknaruudud pesemata, kärbestest mustatud, voodid üles tegemata, voodipesu must või puudub täiesti; toidunõud sagedasti pesemata, ja koristamatult laual; pererahvas, iseäranis lapsed, lohakalt ja mustalt riides.

Õue puhtuse hindamisel võeti arvesse seisukorda elumaja lähemas ümbruses. Puhtust ei peetud rahuldavaks, kui õu oli pühkimata, prügi, sõnnik koristamata, mitmesugused majapidamisriistad siin-seal maas vedelemas.

Otsuse tegemisel võeti arvesse ka aasta-aeg ja järelevaatuse-päev (äri- või pühapäev).

Ehk küll puhtuse hindamisel, vaatamata juhtnööride peale, siiski palju oleneb uurija isikust, annab kokkuvõtte ometigi teatud ülevaate. Puhtus majas oli rahuldav 640-l (64,6%), mitte-rahuldav 351-l (35,4%). Õues oli puhtus rahuldav 794-l (80,1%), mitte-rahuldav 197-l (19,9%). Võrreldes teiste maakondadega on Saaremaa niihästi maja kui ka õue puhtuse poolest keskmisel kohal. Mustust majas tuleb selle järele üheks õige suureks tervishoiuliseks paheks pidada. Selle vastu on viisiks õue rohkem puhas hoida.

Maatöö juures on ihupuhtuse eest hoolitsemine tähtis küsimus. Selleks on olemas teatud tüüpilised saunad. Suuremas osas riigist peetakse neid teiste hoonete kõrval üheks tarvilikumaks ehitiseks, tähtsamaks näiteks kui väljakäigukohti, mille keskmine arv Saaremaal ja kolmes teises maakonnas väikesem on saunade arvust.

Saunad on eraldi ehitatud ja kahetüübilised: korstnaga ning ilma korstnata. Korstnata sauna kütmisel läheb suits välja avatud ukse kaudu. Saunades on vihtlemis- ja pesemisruum ühine, peale selle ees väike rõivastumisruum.

Uuritud 991 elamust oli saun 723-1 või 73,0%-1. Nende saunade kohta käivad arvud on järgmised:

Saunadest oli korstnaga	189	26,1%
korstnata	534	73,9%

Elanikud, kellel oma sauna pole, käivad harilikult naabrite saunas. Saunade arv Saare maakonnas on õige suur, ja kui arvesse võtta seda, et saunas käiakse harilikult suvel üks kord, mõnes kohas isegi kaks korda nädalas, talvel üle kahe nädala, siis ei või ihupuhtuse eest hoolitsemise suhtes väga nuriseda. Silma torkab aga suur korstnata saunade protsent. Ehk viimased tervishoiuliselt küll halvemad on selle poolest, et nad vihtlemis-pesemise ruumi vingu ehk karmu ja suitsu jätavad, peetakse neid maal siiski otstarbekohasemaks sel põhjusel, et korstnata saunad vähem kütet nõuavad, rutemini ja paremini kuumaks lähevad.

Väljakäigukohtade suhtes saadi järgnevad andmed:

Väljakäigukohtade üldarv	591	
Elamuid väljakäigukohtadega	580	58,5%
„ väljakäigukohtadeta	411	41,5%
Puudulikke väljakäigukohti	266	45,0%
Elamust lahus väljakäigukohti	556	94,1%
Elamuga ühe katuse all väljakäigukohti	35	5,9%

Kõnelemata sellest, et väljakäigukoha puudumisel elamu lähema ümbruse ilu inetult kannatab, kui väljakäimiskohaks tarvitatakse põldu, puupinu-, aida-, laudatagust, ligidalolevaid põõsaid jne., on sellel veel suurem tervishoiuline tähtsus. Mitme nakkushaiguse, näit. kõhutõve, kõhusoetõve, koolera tekitajad leiduvad haiguse ajal ja ka lühemat või kauemat aega peale haigusest tervenemist inimese (n. n. batsillikandja) väljaheidetes. Kui säärased väljaheidet reostavad maapinda, siis võivad nad kardetavaks haiguse laialilaotajaks saada, näit. kärbesteh vahetalitusel, kes neid toiduainetele kannavad, inimeste jalgadega elamusse viimisel, siis mittekindlasse joogiveevõtmis-kohta sattumisel (uhtumine vihmaga jne.).

Tähtsama tervishoiulise puudusena tuleb alla kriipsutada väljakäigukohtade vähesust Saaremaal: need puudusid ligi pooltel uuritud elamutel ja olemasolevatest olid omakorda ligi pooled puudulikud, nii et ainult umbes ¼-1 elamuist olid rahuldavad väljakäigukohad! Puudulikkudeks peeti niisugused väljakäigukohad, mis olid lahtised — ilma ukseta, katusega või mittekindlate seintega — ja lagunenud.

Joogivesi.

Eau potable.

Joogiveevõtmiskohti oli 991 uuritud elamu kohta 887 (89,5%). Nende tüüpe leidis 887 hulgas järgmiselt:

	arv	0/0
salvkaevusid . . .	751	84,7
pumpkaevusid . . .	13	1,5
puurkaevusid . . .	119	13,4
allikaid	4	0,4

Salvkaevude all on märgitud puu-, kivi- või betoonraketega (salvedega) kaevud, kust vesi võetakse pange abil vinnaga (kooguga), ridvaga, rattale käiva keti või köiega. Pumpkaevudeks on nimetatud niisugused, kus raketega kaev on pealt — maakõrguselt või vähe kõrgemalt — kinni ehitatud; kaevu käib vees lahtiselt lõppev puust või rauast pumbatoru. Puurkaevul puuduvad salved, raudtoru asub maasse tehtud puuraugus, ulatudes kuni sügava veeandja kihini.

Tervishoiuliselt tuleb veevõtmiskohtadest kõige paremaks pidada puurkaevusid. Nende vesi on kaevu sügavuse ja ehituse tõttu väljaspoolt tuleva roojastuse eest harilikult, kui torud on terved, täiesti kaitsitud. Salvkaevud ja pumpkaevud võivad tervishoiuliselt harilikult rahuldavad olla siis, kui nad on 1) küllalt sügavad, 2) ehituse poolest korralikud, 3) vähemalt 20 m eemal lähemast roojastuskohast. Sagedamaks salvkaevude puuduseks on asjaolu, et salved pole küllalt kindlad ja et näit. vihmavesi ühes maapinnalt kaasa toodud mustusega või muud kaevu lähedusse valatud roiskveed salvede vahelt otse kaevu pääsevad. Reostamisvõimalustest hoidumiseks on tarvilik ümbritseda rakkeid umbes $\frac{1}{2}$ m. paksuse sauekihiga reostamist takistava maakihini. Pumpkaevud pole tihti küllalt hästi pealt kaetud, nii et pealmise katte (laudade) vahedest näit. jalgadega kaevu juurde toodud mustus vette pääseb. Allikate vesi on oma koosseisult pea alati hea, eeldusega, et nendesse väljaspoolt mustust ei pääse ja veesoon mõnes kohas maapinnale mitte liiga lähedal ei ole.

Saaremaal on suures enamuses salvkaevud. Tähelepanuväärt on veel suur puurkaevude arv, millega Saare maakond esimeste hulgas asub.

Veevõtmiskoha kaugus lähemast roojastuskohast — laudast, väljakäigukohast, sõnnikuhunnikust — oli (andmed on olemas 741 veevõtmiskoha kohta):

kaugus meetrites	kaevude arv	0/0
0—5	44	5,9
5—10	42	5,7
10—20	446	60,2
20—50	205	27,7
50 ja rohkem	4	0,5

9. tab. Saare maakond. Veevõtmise kohad, vee omadus.
Arrondissement de Saare. Provenance et qualité des eaux potables.

Valla nimetus Communes rurales		Veevõtmise allika tüüp Provenance des eaux					Veevõtmise allika kaugus lähemast roojastuskohast Distance des puits du lieu de dépôt d'immondice le plus rapproché						Vee omadus Qualité de l'eau				
		Salvkaev Puits à margelle	Pumpkaev Fontaine à pompe	Puurkaev Puits tubulaire	Allik Source	Kokku Total	0—5	5—10	10—20	20—50	50 ja rohkem 50 et plus	Kokku Total	hea bonne	kahtlane suspecte	halb mauvaise	Kokku Total	
meetr. mètre																	
1	Abruha . . .	36	—	—	—	36	—	—	33	3	—	36	7	2	1	10	
2	Hellamaa . .	64	—	27	—	91	17	6	25	6	1	55	6	7	6	19	
3	Kaarma-Suure	63	—	5	—	68	—	—	36	32	—	68	9	4	5	18	
4	Kihelkonna .	39	—	—	—	39	—	—	24	15	—	39	5	2	1	8	
5	Kogula . . .	35	—	—	—	35	—	—	21	14	—	35	6	1	1	8	
6	Kärla	44	—	9	1	54	—	—	32	22	—	54	8	1	2	11	
7	Laimjala . .	17	1	—	—	18	—	11	6	1	—	18	3	1	1	5	
8	Leisi	19	—	—	—	19	—	—	9	9	—	18	2	2	—	4	
9	Loona	27	3	4	—	34	—	—	25	8	—	33	6	1	—	7	
10	Lümada . .	32	2	1	—	35	—	—	20	15	—	35	4	3	—	7	
11	Maasi	14	1	1	—	16	2	8	5	1	—	16	1	2	4	7	
12	Muhu-Suure .	128	6	50	3	187	24	6	37	10	2	79	18	17	18	53	
13	Mustjala . .	43	—	—	—	43	—	—	29	14	—	43	7	2	2	11	
14	Pihtla . . .	98	—	22	—	120	—	4	90	26	—	120	15	6	9	30	
15	Pärsamaa . .	20	—	—	—	20	—	4	12	3	1	20	5	2	—	7	
16	Torgu	55	—	—	—	55	—	—	38	17	—	55	8	3	—	11	
17	Uuemõisa . .	17	—	—	—	17	1	3	4	9	—	17	5	1	—	6	
Kokku Total		751	13	119	4	887	44	42	446	205	4	741	115	57	50	222	
% %		84,7	1,5	13,4	0,4	100,0	5,9	5,7	60,2	27,7	0,5	100,0	51,8	25,7	22,5	100,0	

Nagu eelpool öeldud, nõutakse vähemalt 20-meetrilist veevõtmiskoha kaugust roojastuskohast. Sellele nõudele vastavad ainult 28,2% Saaremaa veevõtmiskohtadest. Üle poolte veevõtmiskohtadest on 10—20 m roojastuskohast eemal — vahemaa, millega siiski veel leppida võib, ning selle arvuga on Saaremaa teiste maakondade seas esimeste hulgas.

Füüsikaalselt ja keemiliselt on Saare maakonna valdades 222 kaevu (vt. 9. tab. järgm. lehek. ja 26. tab. raamatu lõpul) vett uuritud ja see leitud 115 kaevus (51,8%) hea, 57 (25,7%) kahtlane ja 50 (22,5%) halb olevat. Kui oleks võimalik olnud vett uurida ka bakteriliselt, oleks hea veega kaevude arv arvatavasti veelgi vähem olnud. 184 raketega kaevu veest oli kõlblikke 94, kahtlasi 47, kõlbmatuid 43; 24 puurpumpkaevust oli kõlblikke 12, kahtlasi 9, kõlbmatuid 3; 11 pumpkaevust oli kõlblikke 6, kahtlasi 1, kõlbmatuid 4; 3 allikas oli vesi hea.

Kaevu üldsügavus on ära märgitud raketega kaevudest 176 kohta ja on leitud, et enamikul, nimelt 95 (54,0%) kaevul oli üldsügavus 3—6 m, 61 kaevul (34,7%) 6—10 m, üle 10 m 11 kaevul, ja alla 3 m 9 kaevul. 13 pumpkaevust oli üldsügavus teada 5 kohta; nendest oli ta 1 kaevul 6 ja 10 m vahel, 4 kaevul 10 ja rohkem m. Puurpumpkaevudest oli üldsügavus enamikul (12) 10 ja rohkem m, 6 kaevul 6—10 m. Veekaugus maapinnast oli raketega kaevudest 55-s (32,0%) kuni 3 m, 95-s (55,2%) 3—6 m, 22-s (12,8%) 6 ja rohkem m. Puurpumpadest oli veekaugus 3-s 3—6 m, 4-s 6 ja rohkem m. Veekihi paksus oli 150 raketega kaevus kuni 3 m, 22-s 3—6 m; puurpumpkaevudes oli ta 6-s kuni 3 m, 1-s 3—6 m, teistes teadmata.

Kloori leidub Saare maakonna kaevude vees palju rohkem, kui manemaal. Saare maakonna kaevude vee rohke kloorisisaldvus on suures enamikus nähtavasti tingitud aluspõhja geoloogilisest koosseisust ja teda ei või siin mitte vee reostamise tunnusena võtta: paljudes kaevudes oli kloori hulk õige suur, kuid puudusid ammoniak ja salpeetrishape. Kloor on siin suuremalt jaolt ühenduses naatriumiga, moodustades keedusoola, mis 0,3 g hulgana 1 liitri vees leidudes, sellele juba kerge soolase maitse annab. Heas joogivees on soovitatav kloori hulk 20—30 mg 1 liitris. Kaevuveesid, mille kloori hulk 30 mg ja alla selle, on 96, kuna 121-l on üle selle. Mõnes vallas on vee kloorisisaldvus mitme võrra suurem kui 30 mg; näit., kõigub kloori hulk Abruka valla kaevude vees 50 ja 90 mg vahel; Kaarma Suurevallas on 1 kaevu vees 16 mg, 10 vees 40—100 mg ja 7 vees 100—200 mg.

Karedust moodustab kaltsiumi ja magneesiumi ühendite hulk; 1 saksa kraad karedust võrdub 10 mg kaltsiumhapendi (CaO) hulga 1 liitris vees.

Karedus on üldse õige suur: näit. raketega kaevudest on karedus kuni 15° ainult 8 kaevus, 15—20° 39-s (26,4%), 20—30° 73-s (49,3%), 28-s on karedus üle 30° (18,9%). 4 pumpkaevus on karedus 10—20° leitud olevat; 15 puurpumpkaevust oli karedus kuni 20° 7-s, 20—30° 5-s, üle 30° 3-s.

Koolid, ühingud ja muud.

Ecoles, sociétés et autres.

Saare maakonna valdades oli 1922./23. a. 108 algkooli 120 koolimajaga, millest üle $\frac{1}{3}$ on ehitatud enne 1875. a., $\frac{1}{3}$ 1875. ja 1900. a. vahel. Kooli tarvis eriliselt ehitatud on ainult 53% majadest; puust oli 74,2%, kivist 22,5% ja segaehitusainest 3,3%. Klassitubadel on rohkesti puudusi; näit. on kitsaid 34,7%, kitsaid ja pimedaid 9,5%, korratuid, s. o. remonti vajavaid 11,6%. 1 m² akna klaasipinna ehk valgusepinna peale tuleb põrandapinda nõutaval määral, s. o. kuni 5 m² ainult 2,5% klassitubadest, ehk 1,2% alla maakondade keskmist arvu; 38,1%-il klassitubadest tuleb 5—10 m², 6,2%-il klassitubadest isegi üle 20 m². Korralikke algkoole on Saare maakonnas ainult 9,5%, teistes maakondades 26,3% (Viljandi m.) kuni 0 (Petseri m.); Saare m. on korralikkude koolide % suuruse suhtes 5. kohal (kirj. nr. 13).

Iga 1000 Saaremaa elaniku kohta tuleb 1,9 algkooli, mis arvuga Saaremaa on teiste maakondade seas esimesel kohal. Iga 1000 elaniku kohta tuleva õpilaste arvu poolest — 113,3 — on Saaremaa 4. kohal. Keskkooles on Saaremaal 2 — Kuresaares.

Ühinguid ja seltsi (kirj. nr. 15) on Saare maakonnas — valdades ja Kuresaare linnas kokku, sest võimatu on neid lahutada — 129. Neist võiks nimetada: 37 tulunduse alal, 29 vaimlise kultuuri alal, 6 tervishoiu, spordi ja karskuse alal, 15 hoolekandeühingut, 1 ühiskondlik heakorraline selts, 16 kutselist ühingut, 25 muud ühingut ja seltsi. Eelnimetatud ühinguist ja seltsidest tuleb iga 443 elaniku kohta 1, kuna teistes maakondades iga 253 (Järva m. 1. kohal) kuni 751 (Petseri m. viimasel 11. kohal) elaniku kohta 1 selts tuleb. Saare m. on selles suhtes eelviimasel 10. kohal.

Ühistegelisi organisatsioone on Saare m. 84; neist nimetame 12 tarvitajate ja tulunduslikku ühingut, — suurima kauba-läbimüügiga (1925. a. kuni 26 milj. margani) on Saaremaa Majandusühing, mis selles suhtes on üle riigi 22. kohal; — 3 ühispanka, 13 vastastikust kinnitusseltsi, 46 põllutulunduslikku ühingut ja 1 koostöötajate ühing. Ühistegelisi organisatsioone tuleb Saare maakonnas 670 elaniku kohta 1 ja selles suhtes on ta 9. kohal teiste maakondade seas, millest 1. kohal on Viljandi m. (1 ühisteg. org. 271 elaniku kohta) ja viimasel — 11. kohal on jällegi Petseri maakond (1 ühist. org. 2264 elaniku kohta). Üldse on Saare maakonnas ühinguid, seltsi ja ühistegelisi organisatsioone 213, see on iga 268 elaniku kohta 1, mis suhtes Saare m. on eelviimasel 10. kohal teiste seas, kus 1. kohal on Viljandi m. (133 elaniku kohta 1 koondis) ja 11. viimasel kohal Petseri m. (563 elaniku kohta 1 koondis).

Saaremaa on põllutulunduslikus arenemises üks mahajäänud maa-nurkadest, kus aga üldse ühistegevus ja eriti ühispiimatallituste-võrgu arenemine viimaseil aastail väga edukalt edasi samub. Enne ilmasõda olid Saaremaal mõnedki juustukojad, kus

kõrgeväärtuslikku juustu valmistati (näit. Schlupi oma); või valmistamine oli ka tol ajal mõisameiereides väikesem, kui mannermaal. Ühispiimatalituste tegevust ei ole Saaremaal enne märgata kui 1924. aastal. Mainitud aastal leiame Saaremaal teotsemas juba 3 ühispiimatalitust, ja nimelt: Lümada, Põide ja Valjala, millel oli 245 liiget, 551 lehma. Need 3 ühingat võtsid vastu 224 757 kg piima ja saatsid väljaveo kontrolljaama 151 tunni võid, millest 83,4% II sorti kuuluvana leiti. Erapiimatalitusi ei olnud sel aastal tegevuses registreeritud. Aasta edasi, s. o. 1925. a., näeme, et Saaremaal töötas juba 3 ühispiimatalituse asemel 13 ja 1926. a. 15. Erapiimatalitusi oli 1925. a. 2. Seega on Saaremaa teinud piimaasjanduse arendamisel paari aastaga hiigla-edusammu.

Saaremaal edeneb piimaühingute asutamine niivõrra jõudsasti, et kohaliste organiseerijate arvamise järele Saaremaa piimatalituste võrk saab varsti täis. 1926. a. tegutsesid Saaremaal Karja, Koikla, Kuresaare, Kärla, Kõljala, Laugu, Lümada, Maasi, Muhu, Mustjala, Põide, Salme, Sørve, Tõlluste ja Valjala ühispiimatalitused.

Kuid suurenenud ei ole üksi piimatalituste arv, vaid ka vastuvõetud piima hulk ja võiväljaveo kontrolljaama saadetud või hulk; nii võeti piima vastu 1924. a. 224 757 kg, 1925. a. 2 307 600 kg ja 1926. a. juba 5 168 380 kg, seega tõusis 3 a. jooksul vastuvõetud piima hulk ligi 25-kordseks.

Piimaühingute liikmete arv on näidanud järjekindlat kasvu; nii oli liikmeid 1925. a. 987, 1926. a. juba 1420; ka liikmete lehmade arv näitab tõusu, mis arv oli 1925. a. 2217, 1926. a. aga 3624.

Ühe kg või keskmine hind oli 1925. a. 297 mk., 1926. a. 253 mk. 1925. a. sai kõige odavamalt hinda Lümada piimatalitus, nimelt 271 mk. 1 kg eest, kõige kallimat hinda sai aga Salme piimatalitus — 314 mk. 1926. a. sai või eest kõige odavamalt hinda Koikla piimatalitus, nimelt 234 mk. ja kõige kõrgemat Põide piimatalitus — 259 mk. 1 kg või eest. Ühe kg või valmistamiseks tarvitati 1925. a. keskmiselt 24,9 kg, 1926. a. 25,0 kg piima. Ühe kg piima eest makseti liikmetele 1925. a. keskmiselt 9,6 mk. (maks. — 10,6, min. — 8,2); 1926. a. — 8,0 mk. (maks. — 8,4, min. — 7,2).

Või kvaliteet näitab aga õige visat paranemist. Nii oli 1925. a. 35,5% esimese, 59,9% teise sordi ja 4,6% siseturu võid ja 1926. a. 37,9% esimese, 53,9% teise sordi ja 8,2% siseturu võid; seega on siseturu või % isegi suurenenud. Nagu neist andmeist näeme, tuleb või kvaliteedi tõstmiseks veel palju ära teha. Ka piima läbikäiku on võimalik suurendada, kuna pole enam loota piimatalituste arvu juurdekasvu.

Riiklikku laenu hakkasid Saaremaa piimaühingud 1924. a. saama, ja nimelt said Kuresaare ühing 250 000 mk. ja Tõlluste 225 000 mk.

Peale selle said ka teised piimaühingud riiklikku laenu, nii et laenude kogusumma tõusis 1926. a. 1. jaanuariks 32.250 kroonini; 1926. a. anti juurde 15.000 kr. ja 1927. a. 37.500 kr. Mõned piimaühingud, heade

tagajärgedega töötades, võisid 1926. ja 1927. a. jooksul 4.250 kr. laenude arvel tagasi maksta; 1928. a. 1. jaanuariks oli riikliku laenu kogusumma 80.500 kr.

Saaremaa piimaühingud on nõrgad liikmetel olevate lehmade poolt; nii tuleb keskmiselt ühe liikme peale pisut rohkem kui kaks lehma, kuna mõnes ühingu, nagu Maasi-Pahilas, keskmiselt natuke rohkem kui üks lehm iga liikme kohta tuleb. Üldse on Saaremaa kehvem maakond lehmade arvu poolest. Saaremaa ühispiimatalituste nõrgem külg on või kvaliteet. Kui Põide ühispiimatalitus maha arvata, mis oma võitööstuse kvantumi kui ka kvaliteedi poolest mannermaa paremate ühispiimatalitustega suudab võistelda, siis jääksid ülejäänud 14 Saaremaa ühispiimatalituse keskmise kvantumi andmed õige väikeseks ja kvaliteedi andmed üsna nõrgaks. Suurem osa piimatalituste võiproduktisioonist osutub eksportvõiks, ja nimelt: 3-el — 100%, neist ühel 87,1% esimese sordi või, 3-el — üle 90%, 6-el — üle 80% ja teistel veel vähem. Üksikute ühispiimatalituste järele kõigub siseturule määratud või toodangu protsent 0% ja 47,0% vahel. Kuid siiski on lootused Saaremaa ühispiimatalituste produktiooni suurenemisele ja või headuse tõstmisele lähemas tulevikus täiesti rahuldavad. Piima rasva % kõikus 1926. a. 3,3—3,7%.

Lahja piima on piimatoojatele välja antud keskmiselt 80% toodud täispiimast, kuid seni kõik pastöriseerimata. Hinna kohta puuduvad teated. Piimaühingud, mis 1926. a. ja edaspidi riiklikku laenu saanud, pidid lahja piima pastöriseerimise sisse seadma.

Karja kontrolli arenemine on Saaremaal Lääne maakonnast ees. Seal oli detsembris 1925. a. 6 kontrollühingut 202 liikmega ja liikmeil oli 900 lehma. Kontrolli all olevate lehmade arv tegi kogu Saaremaa lehmade arvust 1924. a. välja 3,2%, 1925. a. — 4,8%, 1926. a. — 4,6% ja 1927. a. — 4,1%, kuna üle riigi olid need arvud samal ajal 7,2%, 8,4%, 8,6% ja 8,9%.

Karja toitmine kontrollühingutes Saaremaal ei ole mitte viimasel kohal. Seal anti jõutoitu keskmiselt kogu toidust 1923./24. a. 18,1%, 1924./25. a. 16,7%, 1925./26. a. 18,4% ja 1926./27. a. 15,2%. Viimasel kontrolliaastal olid praegumainitud arvud Valgamaal 14,7% ja Petserimaal 14,4%, kuna üle riigi oli keskmine 19,6%. Karjamaad on Saaremaal toidukulutusest kõige rohkem antud, nimelt 40,7%, üleriiklik karjamaa keskmine kogu toidust oli 37,1%.

Piimatoodangute kasvu ei ole kontrolli all olevail Saaremaa lehmadel seni märgata; nii näeme, et piimatoodang oli

	1922./23.	1923./24.	1924./25.	1925./26.	1926./27.
	k i l o g r a m m i d e s				
Saaremaa keskm. kogukarjadel . . .	1799	1699	1770	1867	1842
Üleriiklik keskmine	1899	1870	2161	2293	2274
Saaremaa keskm. korral. lüps. lehm.	1969	1803	1868	1974	1978
Üleriikl. keskm. korral. lüps. lehm.	2095	2031	2348	2408	2427

Keskmise piimatoodangu poolest kontrolli all olevatest lehmadest on Saaremaa viimasel kohal teiste maakondade omadega võrreldes.

Poodide on õige tihedasti. Nii tuleb neid Abruha vallas umbes 1 iga küla kohta, Lümända vallas 1 kahe küla kohta, Kihelkonna vallas 1 iga kolme küla kohta. Loona vallas on 2 poodi, Kogula, Kärle ja Pihtla vallas igaühes 3 poodi, Laimjala, Mustjala, Pärsamaa vallas igaühes 4 poodi, Maasi vallas 7, Leisi vallas 8, Uuemõisa vallas 11 ja Torgu vallas isegi 12 poodi. Kaarma-Suurevallas puuduvad poed linna läheduse tõttu. Poodides müüakse maainimestele kõige vajalisemaid tarbeasju. Toiduainetest on müügil harilikult suhkur, heeringad, jahu, tee, kohv.

Teemaju on Kihelkonna vallas 2, Loona vallas 1, mujal puuduvad nad. Loona valla teemaja tarvitatakse ühtlasi ka öömajaks. Mujal valdades öömajasid ei ole. Kohalikkudes lehtedes nurisetakse selle üle korduvalt. Kaugemalt linna tulijad on sageli sunnitud ööbima lageda taeva all metsas.

Toiduainete müügiks on turupäevad 1 kord nädalas Kihelkonna, Leisi ja Orisaare (Maasi vald) alevikus. Toiduaineid müüakse nii seal kui ka maakonnas peetavail laatadel lahtisel kohal.

Alevikud.

Petits bourgs.

Kihelkonna alevik. *Petit bourg Kihelkonna.*

Kihelkonna alevik on vana asula. Tähelepanuväärne on Kihelkonna alevikus kirik, mis pärit vanast katoliku ajast ja oli varemini tornita; torn asus kirikust eemal, nagu mõnel teiselgi Saaremaa kirikul. Endistel aegadel oli kirikul keelatud torni ehitada, sest seda arvati viivat laevu merel eksiteele.

Aleviku kasvule andsid hoogu enne ilmasõda Papisaarde ehitatud lennukite kuurid, kus oli õhulaevastiku suurim toetuspunkt Läänemere rannal. Nüüd on viimased lõhutud ja seega ka aleviku kiire juurdekasv lõppenud.

1922. a. oli Kihelkonna alevikus 43 elamut 56 korteriga. Harilik rahvaarv nimetatud alevikus oli 1922. a. 202, neist 82 naister. ja 120 meester., seega 100 elanikust 59,1% mehi ja 40,9% naisi. Maja kohta tuli faktil. ja harilikult 4,7% elanikke.

Majad on osalt vanamoelised ja pärit möödunud aastasaja teiselt poolelt. Uuemad ehitised on vormilt pärit kohaliku taluhoone tüübist, millel puudub rehetuba ja rehealune. Siiski on ka Kuresaare elamute ehitusviisi mõju silmapaistev. Kihelkonna alevik on Lääne-Saaremaal kõige tähtsam asula. Siia on kogunenud terve rida kauplusi, postkontor, seltsimaja, apteek jne. Ka koondub siia rohkesti kalapüügi saa-

dusi, iseäranis aga angerjaid, mida püütakse Vilsandil ja Väike-Vilsandil.

Leisi alevik. *Petit bourg Leisi.*

Leisi alevik asub samanimelises vallas ja tema elamute arv oli 1922. a. 29; neis oli kortereid 34. Faktiline elanikkude arv nimetatud aastal oli 145, millest 77 meester. ja 68 naister., kuna harilik rahva-arv oli 2 inimese võrra vähem. 100 elanikust (faktil. rahva-arv) oli mehi 53,1% ja 46,9% naisi. Elanikke tuli majale faktil. 5,0 ja harilik. 4,9.

Orisaare alevik. *Petit bourg Orisaare.*

Orisaare alevik koosneb 21 elamust, milles 26 korterit. Alevikus on laenu- ja hoiu-ühing, arst, apteek, postkontor, teemaja, hobusepostijaam ja 3—4 suuremat kauplust. Tööstusest oleks nimetamisväärt villakraasimise vabrik. Samuti on alevikus oma turg, mida peetakse igal kolmapäeval ja siis kaubeldakse sama kräämi ja saadustega nagu laatadelgi. Ümbruskonna rahvas ostab oma kauba ja tarvismineva kräämi enamasti turult või jälle kauplustest.

Harilik elanikkude arv Orisaare alevikus 1922. a. oli 103, neist 58 naister. ja 45 meester. Faktiline elanikkude arv oli 145, neist 68 naister. ja 77 meester. Seega 100 elanikust (faktiline rahva-arv) 55,9% naisi ja 44,1% mehi. Elanikke ühe maja kohta nimetatud aastal oli faktiliselt ja harilikult 4,9 inimest.

Suvituskohad.

Stations de villégiature et de cure.

Suvituskohtadeks oleksid peale Kuresaare linna, mille kirjelduse pärastpoole toome, soodsad mitmed Saaremaa kohad. Esiteks Leisi alevikust mõni km eemal olev Triigi mõisa ümbrus. Üksikud suvitajad on seal juba iga aasta liikumas. Sinna pääseb laevaga Kuresaarest, Tallinnast ja Haapsalust (Triigil on sadam) või maanteed mööda Kuresaarest või Kuivastest. Maanteed on hästi sillutatud. Raskust oleks vahest korteriküsimusega, sest et elanikel endil on need väikesed. Toiduaineid saab kohalikelt elanikelt ja ka poodidest ning turult.

Mustjalas, 45 km Kuresaarest, on tuntud samanimeline pank, kuhu suviti palju väljasõitused tehakse. Nimetatud kohal on kõrge — umbes 20 m — merekallas, mis ligi 40 m meresse ulatub, et siin järsku lõpmatus sügavusse langeda.

Pihlta vallas võiks nimetada Kaali asundust, mille läheduses asub Kaali järv, looduslikult ilusam koht. Sinna sõidab välja niihästi

võõraid kui ka kohalikku rahvast. Korterit võib saada Kaali härrastemajast (kaugus linnast 18 km), toiduaineid lähedalolevatest poodidest.

Kihelkonna vallas oleks suvituskohaks kaunis kõlvuline Kihelkonna alevik, kus on muuseas ka meremuda, mida isegi kohalikud elanikud arstimiseks tarvitavad. Mudal olevat samasugused omadused kui Kuresaare mudal. Korterikitsikust alevikus ei ole. Enne sõda oli siin suviti olnud mõnikümmend suvitajat, viimasel ajal aga vähe. Kaugus linnast 33 km.

Kärla vallas on üksikud perekonnad suvitusvõimalusi leidnud Kärla kirikumõisas, kus ilus park, ja Järumetsa asunduse härrastemajas. Asunduse juures on samanimeline järv, 2 km pikk ja 1½ km lai, mis oma iluga juurde meelitab palju väljasõitjaid.

Abrika vallas on võrdlemisi soodus suvituskohaks mererannas asuv Salme küla. Elamud külas on korralikud. Viimasel ajal on hakatud juurde ehitama suuremaid maju ühes, pööningukorteritega, ruumikate ja õige mugavate tubadega. Ehituse põhjuseks on olnud õige suur suvitajate arv ja nõudmine korterite järele. Linna viib suurepärase maantee (16 km), kuhu ka mereteed saab sõita.

Torgu vald on looduslikult õige ilus, isäranis sadam, kuid suvituseks puuduvad korralikud hooned. Samuti kehvad on toidusaamise võimalused.

Elanikud.

Habitants.

Viimase, s. o. 1922. aasta, rahvalugemise andmete järele elas Saaremaal üldse 57 157 elanikku, nimelt 25 024 meesterahvast ja 32 133 naisterahvast. Seega kogu maakonna kohta 7109 naisterahvast rohkem kui meesterahvaid.

Tähendatud elanikkude koguarvust elas maakonnalinnas — Kuresaares — 3364 inimest, nimelt 1359 meesterahvast ja 2005 naisterahvast.

Kahe eelmise rahvalugemise andmetele pilku heites leiame, et 1881. aastal oli rahva-arv samal territooriumil 56 573 in. ja 1897. aastal 60 263 in.

Nõnda on siis Saaremaa rahva-arv esimesest kuni teise rahvalugemiseni 3690 inimese võrra kasvanud, teisest kuni viimase rahvalugemiseni aga 3106 inimese võrra kahanenud.

Protsentuaalselt neil kolmel rahvalugemisel saadud andmeid võrreldes, kus andmed 1881. a. kohta 100% tähendame, leiame, et rahva-arv oli neil kolmel momendil järgmises vahekorras: 100% : 105% : 94,5%.

Sellest vahekorrast on näha, et Saaremaa elanikkude arv oli 16 aasta jooksul (1881. kuni 1897. a.) 5% võrra kasvanud, viimase ja eelviimase rahvalugemise vaheajal, s. o. 25 aasta jooksul, aga 10,5% võrra kaha-

nenud. Säärast rahva-arvu kahanemist vähemal või suuremal määral on ka mõnes teises maakonnas, nagu Võru, Tartu, Pärnu, Lääne jne. maakonnas, märgata. Põhjust selleks on andnud peaaesjalikult viimane suur ilmasõda, kus paljud Eesti pojad sõja tõttu oma kodukoldest eemale paisati ning paljud oma elu rasketes võitlustes kaotasid. Sõjaolude tõttu kannatas kogu maa mitmesuguste puuduste all, mis omakord rahva-arvu kahanemiseks kaasa mõjus.

Sugude vahekorra poolest läheb Saaremaa palju lahku teistest maakondadest kui ka üleriiklikest andmeist. Saaremaal tuleb iga 1000 meesterahva kohta keskmiselt 1284 naisterahvast ehk iga 1000 naisterahva kohta 778 meesterahvast. Igast 100 elanikust oli mehi 43,8 ja naisi 56,2, s. o. üleriiklikest andmeist mehi 3,2 võrra vähem ja naisi 3,2 võrra rohkem. Võrreldes teiste maakondadega on Saaremaal iga 100 elaniku kohta kõige vähem mehi ja kõige rohkem naisi. Seesugune on sugude vahekord kogu maakonna kohta ühes Kuresaare linnaga.

Eriti Kuresaares on sugude vahekorra vahe veel suurem. Seal tuleb iga 1000 meesterahva kohta 1475 naisterahvast ehk iga 1000 naisterahva kohta 677 meesterahvast. Igast 100 elanikust on mehi 40,4 ja naisi 59,6; seega on Kuresaare linnas sugude vahekord palju suurem üleriiklikust kui ka kogu maakonnas.

Rahvastikutiheduse poolest jääb Saaremaa üleriiklikust kaugele maha. Üleriiklik keskmine rahvastikutihedus on 23,3 elanikku 1-1 ruutkilomeetril ja ilma sisemise veepinnata — järvedeta — 24,5 elanikku. Teiste maakondade seas seisab Saaremaa rahvastikutiheduse poolest eelviimasel kohal. Iga ruutkilomeetri peale tuleb keskmiselt 19,3 elanikku. Kõige hõredamini elab rahvast Lääne maakonnas, kus iga ruutkilomeetri peale tuleb 15,9 elanikku. Teistes maakondades on elanikkude tihedus Saaremaa omast suurem.

Võrreldes naabruses olevate riikidega on Eestis rahvastikutihedus suuremast osast riikidest suurem. Nii elab Norras 9, Soomes 10, Rootsis 13, Lätis 24,3 ja Venes 22 elanikku 1 km² - 1.

Perekonnaseisu suhtes oli Saare maakonna rahvastik järgmine: valalisi oli 56,9% ehk 2,1% võrra rohkem üleriiklikust; meestest oli valalisi 58,5% (14 631), neist 0—14 a. vanuses 33,4% (8362) ja 15 a. ja vanemaid 25,1% (6269); naistest 55,7% (17 875); 3,7% rohkem üleriiklikust), neist 0—14 a. vanuseid 25,5% (8167), 15 a. ja vanemaid 30,2% (9708), s. o. abieluualiste naiste ülekaal samaealistest meestest võrdus 3439. Abielus oli üldse 34,0% ehk 2,6% vähem üleriiklikust; meestest 38,0%, naistest 30,9%; leski oli üldse 9,0%, meestest 3,4%, naistest 13,3%. Põhjjustest võiks nimetada — meeste kadu sõja tõttu, naiste eluea suuremat pikkust ja asjaolu, et lesed mehed harilikult sagedamini abielluvad kui naised. Lahutatuid oli 0,1% (45); meestest 0,1% (14) ja naistest 0,1% (31).

Rahvastiku rahvuslik koosseis on Saare maakonnas järgmine: eestlasi 55 908 (97,9%), venelasi 255 (0,4%), sakslasi 509

(0,9%), rootslasi 290 (0,5%), juute 40 (0,1%), muid 132 (0,2%). Kuresaare linna elanikkude rahvuslik koosseis on: eestlasi 79,3%, sakslasi 11,9%, venelasi 4,6%, rootslasi 1,0%, juute 1,2%, muid 2,0%.

Kirjaoskuse järele jagunesid Saaremaa 14-aastased ja vanemad elanikud järgmiselt: kirjaoskamatu oli 11,0% meest. ja 20,7% naister., kokku 16,7%. Kirjaoskamatuist ei osanud lugeda ega kirjutada 5,1% m. ja 4,1% n., kokku 4,5%; oskasid ainult lugeda 5,9% m. ja 16,6% n., kokku 12,2%. Kirjaoskajaid oli 89,0% meester. ja 79,3% naister., kokku 83,3%.

Ev. luteriusulisi on Saare maakonnas 58,1% ehk 20,5% alla üleriikliku arvu (78,6%); ap.-õigeusulisi on 39,7% — selles suhtes järgneb Saare maakond Petseri maakonnale, kus viimaseid 90,9%; rooma-katoliku usulisi 0,1%, baptiste 0,4%, muid ristiusulisi ja ristiusu lahkudesse kuuluvaid 0,8%, juudiusulisi 0,1%, väljaspool uske 0,8%.

Võrreldes Saare maakonna valdade elanikkude rühmitust tööhարude järele sellekohaste üleriiklikkude valdade rahva omadega — viimased arvud toome sulgudes — saame järgmise pildi: põllutulunduses (laiemas mõttes) 87,6% (80,6%), tööstuses 4,2% (7,7%), kaubanduses 0,5% (0,8%); transpordi ja sideme alal 0,5% (1,1%), ühiskondlikus tegevuses 1,6% (2,0%); majateenijaid, vahelduva tööalaga ja mitmes tööhарus töötavaid isikuid 2,9% (4,6%), neist majateen. 0,3% (0,6%), väljaspool toodud tööhарusid seisvaid isikuid 1,6% (1,9%).

Andmeist näeme, et Saare maakonna valdades, võrreldes üleriiklikkude arvudega, kuulub rohkem elanikke põllutulundusse, nimelt 7% võrra, kuna teistesse töөрühmitustesse kuulub 0,3—3,5% võrra vähem. Jaotades põllutulunduse laiemas mõttes üksikuisse tööhарudesse leiame, et põllumajapidamises, mis piiritletud vilja kasvamise ja loomade pidamisega, on registreeritud 45 917 (97,1%), aianduses ja mesinduses 43 (0,1%), metsanduses 222 (0,5%) ja kalanduses (ilma kõrvaltööhарu arvuta) 1104 (2,3%) inimest. Saare maakonnas on 3,9% kõigist riigi põllumaist, kuna põllumajapidamises tegevat rahvast seal 7,5% asub. Vastandiks võiks tuua Tartu maak., kus on 18% kõigist põllumaist ning 14,3% põllumajapidamisse kuuluvast rahvast. Iga 100 hektari põllumaa kohta tuleb põllumajapidamises tegevaid Saare maak. 116 või näit. ligi kolm korda rohkem kui Valga maak., kus see arv on 41,6; teistes maakondades kõigub täh. arv 46,6 (Võru m.) ja 88,1 (Lääne m.) vahel; Petseri m. on ta 81,3. Need on nähtused majapidamiste ja majandamise suuruselt — Saare ja Lääne maak. on väikemaakohtadega maakonnad — ja kõrvaltööhарude majandusliku osa tähtsusest. 100 majapidamise kohta tuleb Saare m. umbes 15 alaliselt palgatud töölisega majapidamist. Palgalise tööjõu tarvitamise intensiivsus suhtes kuulub Saare m. ühes Lääne maakonnaga kolmandasse liiki, kuna 1-ses on see arv 35 ja 2-es — 25. Ühiskondlikkude kihtide vahekorrad on Saare m. järgmised: peremehi alaliselt palgatud töolistega (= A-kiht) on 11,8%, peremehi ilma alaliselt palgatud töolisteta (= B-kiht) on

83,2% (perekonna-majapidamised, kuhu kuuluvad suuremas osas asunikud, väikerentnikud ja pooleterakesed ja kõik väikekohapidajad); töölisi ja teenijaid, kes palgalistena ülalpidamist teenivad (= C-kiht), on 5,0%. Üldse riigis on eespoolnimetatud kihtide % järgmine: 19,1, 66,5 ja 14,4%. Puht-estli rahvusega maakondadest on perekonna kui leibkonna, s. o. kus peale vanemate ja laste on ka sugulasi ja muid — suuruse poolest esikohal Saare m., kus keskmine perekond on 4,9-liikmeline, kuna üleriiklik on 4,6; teiste maakondade omad kõiguvad 4,2 (Viljandi m.) ja 4,7 (Lääne ja Võru m.) vahel, ja Petseri m. on see arv 5,7. B-kiht, s. o. ilma alaliste palgalisteta peremeesrahvas, on Saare maakonnas ühes Lääne m., nagu ka teistes maakondades, perekonna-

Lesta jagamine. Assortiment de poisson.

leibkonna suuruse poolest — 5,1, teistest ühiskondlikest kihtidest ees, kus see arv 4,5 (Viljandi m.) ja 5,0 (Võru m.); Petseri m. on see arv 5,7. Perekonna kui leibkonna suurus oleneb peale juurdekasvu jõudsuse perekondliku kooselamise võimalustest. Sugulusperekonna — s. o. vanemad ühes lastega — suurus on keskmiselt A-kihis 3,6-, B-kihis 4,1- ja C-kihis 3,2-liikmeline, üldse 3,9-liikmeline. Nagu näeme, pole sugulusperekonna suuruse kõikumus kihtide vahel suur, ehk küll ka siin on B-kiht — ilma alaliste palgalisteta peremeesrahvas — ülekaalul.

991 uuritud elamu majapidamises olid pea-töölaks põllutöö 906 (91,4 %), käsitöö 42 (4,2 %), kalandus 24 (2,5 %), muud töölalad 19 (1,9 %).

Kõrval-tööharudest oli esimesel kohal kalandus 237 (23,9%) elamus, teisel kohal käsitöö 68-s (6,9%).

Kalandusega teevad tegemist mereäärsete valdade elanikud. Kalal käiakse harilikult kevadel ja sügisel. Elukutselised kalamehed on ai-

nult mõned maata mehed, kes omale aasta ümber merel käimiseks on muretsenud riistad ja püüdmissabinõud.

Valdades, mis keset maad asuvad, on kalanduse asemel teised kõrval-töölalad. Loona vallas on seal asuvate paekivi-murdude tõttu õige arenenud kivitööstus ja vald on tuntud müürseppade poolest. Kärla vallas on telliskivi-tööstus; Kärla, Kihelkonna ja Lümanda vallas tehakse puutööd. Kihelkonna vallast on pärit kõige kuulsamad laevaehitajad. Kuid kõik töövõimelised ei leia omale saartel siiski tööd ja paljud sõidavad suveks suurele maale teenistust otsima.

Kui vaadelda sõjaväeteenistusse kõlblikkust, siis vabastati haiguse pärast üldisest teenistusse kutsutud nekrutite arvust 1923. a. 7,3 % ja 1924. a. 7,9 %. Teiste maakondade seas on Saaremaa nende arvude suuruse suhtes 1923. a. 3-1 kohal ja 1924. a. 2-1 koh. Vastavad üleriiklikud arvud on 1923. a. 7,8% ja 1924. a. 6,6% (protsent on arvatud üle riigi teenistusse kutsutud meeste arvust). Kõlbmatuks tunnistamise põhjusi näeme järgnevast tabelist.

10. tab. *Nekrutite kõlbmatuks tunnistamise põhjused.*
Les causes d'exemption de service.

	1923. a.	1924. a.
	Protsent kõlbmatuks tunnistatud maakonna meeste arvust	
	Exemptés en ⁰ / ₁₀ des recrues exemplés de l'arr.	
Vaimu-, erguhaigused	22,6	25,0
Maladies cérébraires		
Nahahaigused		3,6
Maladies de peau		
Lihaste- ja luuhaigused	12,9	7,1
Maladies des muscles et des os.		
Silmahaigused	9,7	7,1
Maladies des yeux		
Suu-, keele- ja hambahaigused	3,2	10,7
Maladies de la cavité orale et des dents		
Hingamiseldundite-haigused, tiisikus	6,5	14,3
Aff. de l'appareil respiratoire, tuberculose		
Südame-, veresoonte-haigused	3,2	3,6
Maladies du coeur et vasculaires		
Kõhu-elundite vead	3,2	
Maladies des organes de la digestion et de l'abdomen		
Selgroo ja jäsemete kõverdused	12,9	3,6
Deformation de la colonne vertébrale et des extrémités		
Suurte liigeste liikumatus	19,3	14,3
Immobilité des articulations grandes		
Käte ja jalgade vigasused	6,5	10,7
Mutilité des extrémités		

Esimesel kohal on niihästi 1923. a. kui ka 1924. a. vaimu- ja ergu- haigused, teisel kohal suurte liigete liikumatus.

Otsustades Saaremaa elanikkude tervise üle sõjaväeteenistusse haiguste pärast kõlbmatute nekrutite arvu aluseks võttes, peaksime meie ütlema, et kidurust Saaremaa rahva seas küllalt leidub. Objektiivsema ülevaate saame selle kohta, kui vaatleme ka haiguste üldist statistikat.

Kehaehituse poolest on saarlased aga üldiselt tugevad ja keskmiselt suurema kasvuga, kui mannermaa elanikud, nagu seda näit. Nik. Köstneri 8628 sõduri-eeestlase kehapikkuse mõõtude — mis Sõjaminesteeriust saadud — läbitöötamisel saadud andmed näitavad (kirj. nr. 6): 557 Saare maakonnast pärit oleva sõduri kehapikkuse aritmeet. keskmine oli 173,13 sm, kuna teiste maakondade vastavad arvud kõikusid 173,29 sm (Lääne m. 774 sõduri mõõdust) kuni 168,94 sm (Valga m. 290 sõduri mõõdust). Ka dr. med. R. Villemsi 1548 sõduri mõõtmised näitasid, et Saaremaalt pärit oleva 150 mehe keskmine kehapikkus (173,7 sm) suurem oli, kui teiste oma (172,1 sm) (vt. dr. väitekiri: R. Villems, Zur Anthropologie der Esten, 1926. a. Tartus).

Täielik või osaline käte või jalgade puudumine leidis 114 isikul, ehk 19,9-l iga 10 000 elaniku kohta, kuna vastav üleriiklik arv oli 16,2. Saare m. oli selles suhtes 1. kohal teiste seas.

Toome siin mõnda üksikasjalisemaist andmeist prof. A. Lüüsi tööst. Vigaseid lapsi (kirj. nr. 8) registreeriti 1922. a. arstide poolt Saare m. valdades 103, neist 16 ennekoوليةalisi, 0—8 a. vanuseid; Kuresaare linnas 11, neist 2 ennekoوليةalisi; seega tuli valdades iga 1000 elaniku kohta 2,12 ja Kuresaares 2,38 vigast last 0—19 a. vanuses. Linnade hulgas seisab Kuresaare vigaste laste arvu suuruse suhtes 3-l kohal ja Saaremaa vallad teiste maakondade valdade hulgas 1-l kohal. Vigastuste põhjustest on luu- ja liigesetiisikus oma rohkusega esimesel kohal. Saare m. ja Kuresaare linnas kokku oli eelnimetatud haigust 41 lapsel. Halvatused seisavad oma sagedusega vigasuse põhjuste hulgas teisel kohal — neid registreeriti 16 juhul. Kolmandal kohal vigasusi sünnitavate haiguste hulgas seisab rahiit, mida registreeriti 12 lapsel.

Pimedaid oli 1922. a. rahvalugemise andmeil 116 inim. ehk 20,3 iga 10 000 Saare m. elaniku kohta, see on 0,7 võrra üle vastava üleriikliku arvu 19,6; seega on Saaremaa 7—8-l kohal teiste maakondade hulgas.

Pimedaid, kurte, tummi ja kurtummi oli Saare m. 317 ehk 55,5 iga 10 000 elaniku kohta, kuna vastav üleriiklik arv oli 46,3.

Vaimuhaigeid registreeriti 169 ehk 29,6 iga 10 000 elaniku kohta, mis suhtes Saare m. on 8-l kohal. Peab aga tähendama, et rahvalugemisel kaugeltki mitte kõiki kehaliselt ja vaimliselt ebanormaalseid registreerida ei suudeta. Iseäranis vaimliselt ebanormaalseid on tõeliselt palju rohkem olemas, nagu eriuurimised Shveitsis ja ka meil näidanud on; näit. dr. J. Luiga uurimised 1902. a. Tartu maakonnas ja käesoleval ajal käivad uurimised sealsamas.

Riided ja jalanõud. Merest kaugemal olevates valdades kantakse pea ainult omatehtud riideid. Meesterahvastel on need suurem osa aastaaega villased, ainult juuni- ja juulikuul kantakse töö juures linaseid riideid. Naisterahvad kannavad tööl villaseid undrukuid ja kergemast riidest pluusisid, pühapäeviti osalt linnast ostetud riideid, vaesemad sitsiriideid. Mereäärsetes valdades kannavad meremehed ja välismaal käinud noormehed ka ostetud riideid.

Jalanõudeks on töö juures peaaesjalikult pätid (ilma taldadeta nahast pastelde viisi painutatud, kuid pealt täiesti kinni õmmeldud säärttega veekindlad jalanõud), kuna pühapäeviti ja linnas käimisel saapaid tarvitatakse.

Välimus. Juuksed ja habe on meesterahvail pool-lühikesed. Pikka habet kannavad üksikud. Mereäärsete elanikkude, iseäranis meremeeste seas tuleb tihti ette tätoveerimist. Kõrvarõngaid kannavad vähesed.

Ihupuhtuse eest hoolitsemine. Saunas käiakse mustema töö puhul ja kuumal ajal igal nädalal, muul ajal üle nädala. Viheldakse tublisti; üks kuni kaks puhku. Nii musta kui ka puhast pesu on viisiks riputada pulga peale, mis on üles seatud sauna lae alla. Seda desinfitseeritakse kuumaga auruga parasiitide hävitamiseks. Kus saunu vähem, seal on viisiks vanniskäimine. Hammaste eest ei hoolitseta iseäraldi. Neid puhastavad üksikud nooremad naisterahvad. Vigaseid hambaid tuleb sellepärast sagedasti ette.

Ihupesu on vanematel ja vaesematel inimestel omakootud, noorematel ostetud riidest. Laevamehed kannavad ostetud pesu. Käterätikuid on perekonnas kuivatamiseks harilikult üks. Kui on majas võõraid teenijaid, siis antakse neile harilikult omaette käterätik.

Eluviis raseduse ajal. Rasedad töötavad sagedasti viimase võimaluseni. Üksikud lõpetavad töö 1—2 nädalat enne sünnitamist.

Rinnalapsed. Neid toidetakse ema äranägemise järele lühemat või pikemat aega rinnaga, siis lahjendatud lehmapiimaga kumminisa varal — pudelist. Laste jaoks tarvitatakse ühteviisi sagedasti nii laes rippuvaid kiikesid kui ka põrandal olevaid hällisid. Püütakse lapsi võimalikult ruttu käima õpetada ja pärastpoole varakult nende tööjõudu kasutada.

Ebausk on rohkem levinud Mustjala, Loona, Kärila, Abruka ja Torgu valdades. Moes on iseäranis muljumine ja kupulaskmine, mida vanad naised toimetavad. Ustakse sõnu, kurja silma ja käiakse küla tarkade juures. Teistes valdades on ta kadumas.

Väärlapsi sünnib valdades keskmiselt 4—10 aastas, 1923.—25. a. sündis väljaspool abielu 136, 106 ja 98 last. Sõjaajal oli see arv suurem. Nii oli Mustjala vallas 1917. a. 30 väärlast.

Joovastavate jookide tarvitamise kohta annab ülevaate järgmine tabel.

11. tab. Saare maakonnas (ühes Kuresaare linnaga) müüdud piiritus ja viin. Alcool vendu en un an.

Aasta Année		Kraadid Degrés	K o k k u Total		Iga elaniku kohta Par un habitant
			kraadides degrés	liitrit absol. alkoholi litres alcool. absol.	
1920.	Tshekid	28751,0			
	Restoraanid	14488,1	43239,1	5577,8	0,098
1921.	Tshekid	356381,87			
	Restoraanid	11785,0	368166,87	47493,5	0,831
1922.	Tshekid	333091,69			
	Restoraanid	64604,47	397696,16	51302,8	0,893
1923.	Tshekid	417659,16			
	Restoraanid	63823,15	481492,31	62111,2	1,087
1924.	Tshekid	315449,25			
	Restoraanid	61807,24	377256,49	48666,1	0,851
1925.	Tshekid	285713,50			
	Restoraanid	52041,90	337755,4	43570,4	0,762
1926.	Vabamüük ¹⁾	388171,73	388171,73	50074,2	0,876

1 liiter piiritust = 7,7235⁰ (kraadi)   1 toop piir. = 9,4999⁰ (kraadi)
 1 kraad piirit. = 0,129 liitr. piirit.   1 toop viina = 3,99996⁰ (kraadi)
 1 liiter viina (40⁰) = 3,252⁰ (kraadi)   1 toop = 1,23 liitrit
 1 kraad = 0,308 liitrit viina   1 liiter = 0,813 toopi.

Tabelist on näha, et piirituse ja viina tarvitamine 1920. a. kuni 1923. a. järjekindlalt on suurenenud. Kuna 1920. a. müüdi iga elaniku kohta 0,098 liitrit piiritust, on vastavad arvud 1921. ja 1922. a. juba 0,831 liitrit ja 0,893 liitrit ning 1923. a. koguni 1,087 liitrit. Iga meessoost elaniku kohta 15 a. alates teeb see välja järgmised arvud: 1920. a. 0,335 liitrit, 1921. a. 2,850 liitrit, 1922. a. 3,079 liitrit, 1923. a. 3,727 liitrit, 1924. a. 2,921 liitrit, 1925. a. 2,615 liitrit ja 1926. a. 3,005 liitrit. — Seega seisab Saaremaa ühes Kuresaare linnaga piirituse ja viina tarvitamise suhtes võrreldes teiste maakondadega viimasel ja eelviimasel kohal, kuna esimesel kohal Harju maakond ühes Tallinna linnaga on, kus iga elaniku kohta 1,9—10,0 liitrit piiritust tuleb.

Need on ametlikud andmed. Peale selle tarvitatakse elanikkude ütluse järele ka veel salapiiritust.

Mitmel pool on piirituse ja viina kõrval veel koduõlu tähtsal kohal. Nii valmistatakse Pihla, Kärla, Kaarma-Suure ja Kihelkonna valdades 3—5 korda aastas igakord umbes 150 toopi õlut. Pulmadel ja matustel

¹⁾ Tshekisüsteem kaotati 18. dets. 1925. a. vastu võetud seaduse põhjal. Alkohooliste jookide vabamüük hakkas maksma 1-st jaanuarist 1926. a.

on õlu peaasi. Samuti pole olemas talguid ilma õlleta. Mustjala ja Abruha valdades on esimesel kohal piirituse tarvitamine, kuna kehva põllu pärast õlle valmistamiseks ei taheta vilja raisata.

Joovastavate jookide tarvitamise kõrval on ka moes suitsetamine. $\frac{2}{3}$ — $\frac{3}{4}$ täiskasvanud meesterahvastest on suitsetajad.

Pidudest tuleb nimetada noorte inimeste laupäevaseid kiige- või tantsuõhtuid, kus ühe või kahe küla noored pidutsemas käivad, ja talguid. Nii siin kui seal tantsitakse harilikult kuni järgmise hommikuni.

Laatasid peetakse Maasi, Uuemõisa, Pärsamaa, Laimjala, Mustjala, Loona ja Kogula valdades enamasti kaks korda aastas. Laatadel on moes viinatarvitamine.

Ajutisi elukoha muutmisi tuleb ette palju. Suveks sõidavad noor- mehed ülemaale tööd otsima, kus nad ülespidamist teenivad laevaehita- jatena, põllu-, savi-, kraavi-, turba-, puutöolistena (Laimjala, Pihtla, Kogula, Kärla, Kihelkonna, Lümanda v.). Talveks tullakse jälle kodu- valda.

Viljakehvadest valdadest käivad naisterahvad viljarikkamates val- dades põllutööl, mille eest vastutasuks harilikult vilja saadakse.

Kalapüügi hooaegadel sõidavad mehed merele 2—3 nädalaks.

Toiduaineid saadakse osalt põllupidamisest ja karjakasvata- misest, osalt kalapüügist. Kaladest on esimesel kohal värsked räimed, lestad ja soolasilgud. Neid toimetatakse ka mandrile müügiks või vahe- tamiseks teravilja vastu. Suhkrut, saiajahu ja mõnda muud toiduainet ostetakse kauplustest.

Toidu valmistamine on perenaise hool. Kartulid, supp ja puder korduvad tihti söögilaua. Supp on harilikult õhtusöögiks. Seda kee- detakse kas lihaga või piimaga. Viimasega peaasjalikult suvel. Hom- mikueineks soendatakse õhtul ülejäänud supp üles. Ka keedetakse sa- geli hommikuks kohvi, mida perenaine ise kodus viljast valmistab. Pudru keedetakse kolmapäeva ja laupäeva õhtuks. Pühapäev ja neljapäev on harilikult kapsasupi päevad. Sageli on lõunasöögiks hapu- piim, kartulid kastme, liha ja kaladega.

Söögilaud, supi- ja pudruanum kui ka kastmetaldrik ning piimanõu on tervele perele ühine. Sealt võtab iga sööja oma lusikaga suppi või putru või kastab kartuleid kastmesse. Võõraste vastuvõtmisel on iga- ühel oma taldrik.

Kahvlit tarvitatakse harilikul tööpäeval vähe. Ainult naisterahvas- tele pannakse söögiajaks nuga või kahvel lauale. Mehed tarvitavad söömisel harilikult taskunuga.

Joogiks tarvitatakse taludes enamasti haput kalja. Seda valmis- tatakse kaunis tihti.

Ruhnu saar.

L'île de Ruhnu (Runö).

Ruhnu saar (kirj. nr. 4) asub peaaegu keset Riia lahte, 40° 55' idapikkusel ja 57° 50' põhjalaiusel. Suurus 10,7 km². Saar on ellipsikujuline, pikema teljega põhj. lõunasse. Saare pikkus on umb. 5 km ja laius ligikaudu 3 km. Lähem mandri osa, Domesnäsi maanina, asub Ruhnust 40 km kaugusel. Lähim linn on Kuresaare, 70 km loode sihis. Kirde sihis asub Kihnu saar ja Pärnu linn (viimane 100 km kaugusel). Ligi-pääs Ruhnule on kaunis raske — korrapärast ühendust ei ole. Ruhnulased teevad suvel reisisid Saaremaa lõunaranda kuni septembri- ja oktoobrikuuni. Harvemini reisivad nad Pärnu, Riiga jne. Detsembrikuust aprillikuuni on Riia laht kinni külmunud ja ligipääs Ruhnule on siis raskendatud, eriti nõrga jää puhul, kui ka jäälagnemise ajal.

Geoloogiliselt on Ruhnu moodustunud devooni lademeist. Saare idaosa on suuremalt jaolt metsaga kaetud, idarannik on liivane (tuisk-liiv) ja seal asuvad düünid, mis on väheste taimestikuga. Saare lääneosas asuvad põllud ja heina- ning karjamaad. Rannajoon on ida pool ühtlane. Läänerannik on hulgalist lahekeste ning neemekestega ja rohkem kivine. Lääneranniku lähedal asub ka rida vähemaid saarekesi.

Umbes keset saart asub ainuke Ruhnu küla. See on umbes 1 km pikk ja kujutab enesest sumbküla. Küla on omakord jaotatud kolme ossa: Norrbín, Mittibín, Austerbín.

Talusid on 27, neist 20 täistalud. Täistaludest on 17 poolitatud. See poolitamine kujuneb õige omapäraselt: peahoone on ühine, kuid seal on läbi viidud osaline poolitamine; elutuba on pooleks tehtud ja kummagi poole külge kuulub 1 kamber; koda, rehetuba ja rehealune on ühised, kuna põhuruum on jällegi poolitatud vaheseinaga.

Ruhnu elanikud on põlvnenud rootslastest. Mitu sajandit tagasi sattusid Ahvenamaa kalurid-hülgekütid Ruhnu saarele ja tunnistasid, leides ta tühja olevat, omaks. Et maa neile meeldis, siis töid nad ka oma varanduse ja perekonnad üle. Nii räägib rahvajutt. Neist ongi põlvnenud praegused ruhnulased, tublid meremehed ja hülgekütid ning põllumehed.

Oma üksiklase-elu tõttu on ruhnulased alal hoidnud vanad kombed, riietuse ja isegi keele. Praegune ruhnulaste keel sarnaneb vähe praegusaja rootsi keelega, samuti on nad naabritelt eestlastelt ja lätlastelt sõnu laenanud.

Elanikkude arv oli 22. dets. 1922. a. 271, neist 130 meester. ja 141 naisterahvast. Iga km² kohta tuleb 25,3 inimest. Elamuid on 30, nende hulgas õpetajamaja ja tuletorni-vahi maja.

Väga tihti on ruhnulased sugulussidemetega ühendatud, nii et abielumisel see mõnikord ruhnulasele raskusi teeb; sellepärast võetakse naisi väga sagedasti väljastpoolt, nii et praegu on umbes $\frac{1}{3}$ abielu-

naisi väljastpoolt pärit. Eriti sagedasti abiellutakse Kihnu neiudega, kes elavad oma kodusaares umbes samas tingimuses kui ruhnulased oma saarel; kihnulased rahvustuvad kiiresti ümber ja sulavad ruhnulastega ühte. Teine koht, kust ruhnulased naisi võtavad, on Vormsi saar, kus samuti rootslased elavad (kes aga puhtamat rootsi verd on kui ruhnulased); ka Hiiuimaalt ja Saaremaalt tuuakse naisi, Hiiust rohkem rootsi tõugu, Saaremaalt eestlasi.

Peahoone (elamu) on harilikult võrdlemisi pikk: 34—40 m (mandril umbes 30 m); harilikult on elamud korstnata suitsutared. Elamu otsapoolses osas asub harilikult 2 kambrit (4×3 m), mis on ühenduses suure elutoaga. Toale järgneb koda, mis on midagi köögitaolist; siin asub 1 (2) kolle, mis täitsa lahtine; selle kohal ripub katel; suitsu juhtimiseks on kolde kohal kuplitaoline seadis, mis suitsu põõningule juhib; kuid sellegipeale vaatamata tuleb palju suitsu sisse.

Kojale järgneb rehetuba. Rehetoal on põrand, samuti kui kojalgil, savist; siin asub suur kerisega reheahi, kus ka leiba küpsetatakse. Partel kuivatatakse vilja jne. Rehetoa otsas on veel rehealune ja põhuruum. Kõik see asub ühe katuse all. Loomalaut ja hobusetall on rehealuse lähedusse eraldi ehitatud; talli ja loomalaudaga ühes on ka heinte- ja põhuruum. Must õu seisab puhtast harilikult eraldi ja mustal õuel on isegi eraldi-sissepääs külatänavalt. Maja taga asub veel õuna- või ploomi-aed.

Ait (resp. aidad) on ehitatud kambritepoolse majaotsa lähedusse, aidas hoitakse ühel poolel vilja ja muud toidukraami, kuna teine pool on riidekraami jaoks.

Kaevud on harilikult raketega; nad asuvad puhtas õues; kuid sagedasti joodetakse kaevu juures loomi. Kaheks jagatud taludes on sageli 2 kaevu, teise pere jaoks teine.

Elamu juures on ainult vähe aiamaad, mida kasutatakse peaaesjalikult kartulimaaks, kuna põllud, heina- ja karjamaad eemal asuvad.

Õued on piiratud kivi- ja latt-taradega; igale poole hoonete vahele on ilupuid istutatud, aed on kaunistatud lilledega; üheski talus ei puudu ka kunagi tapud (humalad).

Katused on peaaesjalikult õlest ja katusel on alati ristamisi asetatud ridvad („varesed“). Leidub viil- kui ka kelpkatuseid segamini. Seinamaterjalina tarvitatakse alati palke, kusjuures elutuba ja kambrid on vooderdatud enamasti käsitsi saetud laudadega, mis kollakaspruuniks või rootsi kombe järele punaseks värvitakse. Alusmüür, kui ta olemas, on maakivist.

Eluruumidest kõige tähtsam on elutuba, mis on perekonna elu- ja tööruumiks. Tema suurus on $8,6 \times 8$ m, pikemates elamutes $9,8 \times 5$ või $9,8 \times 6$ m. Kõrgus on 2 ja rohkem m. Elutoal on neli akent, kuid nad on võrdlemisi väikesed. Seinte ääres asuvad kõrged sängid; enamasti magab 2 inimest ühes sängis. Perekonna-liikmete sängid on asetatud tähtsuse järele — majaisa majaemaga magab aukohal, siis järg-

nevad teised perekonna-liikmed. Ühes nurgas asub söögilaud, peale selle on veel mõni tool ja rohkem mööblit ei olegi. Põrandad on laudadest. Kambrid on abiellunud poegade jaoks. Koda on harilikult suitsunud seintega ja üldse ebapuhas. Üks väike aknake annab väga vähe valgust. Kojal on savipõrand. Kojas keedetakse toite ja siit köetakse ka elutoa ahju. Talvel küpsetatakse leibu elutoa ahjus, suvel aga rehetoa ahjus. Kõrvalhooneist oleks eeskätt nimetada saunu. Saunad on ehitatud 2—4 talule ühised. Nende keskm. suurus on 9×5 m, ilma korstnata, laudkatusega. Pesemis- ja vihtlemisruumid on üheskoos, riidessepanemiseks on väike eeskoda. Saunas käiakse üle nädala. Mitmel talul kokku on ka oma sepikoda, kus tarvilikku sepi saab teha. Iga 5—6 talu kohta on ka veski. Veskid on väikesed pukktuulikud, nagu neid Saaremaal, Hiiu-, Muhemaal ja teistel saartel, kui ka Läänemaal leidub. Tuulikud on üksteise läheduses ühisel karjamaal. Neis veskites jahvatatakse pea kõik tarvisminev jahu, ainult vähesel määral ostetakse peent jahu.

Vangimaja on tilluke, $4 \times 2,5$ m, pool-lagunenud majake, mida nüüd küll ei tarvitata, vallakohtute ajal aga tarvitati. Ka magasiait ($11 \times 7,5$ m) ei leia tarvitust. Kalapüügi-riistade jaoks on ehitatud kitsad õlgkatustega onnitaolised hooned, mille keskmine suurus on 30×5 m. Neid on kokku neli, igas kaldas üks, Kuns'i, Pärs'i, Rings'i ja Överkirke juures.

Igal talul on oma märk, millega on märgitud riistadehoones vastavad ruumalad; neid märke tarvitatakse ka paatide ja muude asjade märkimiseks.

Ruhnu kirik on oma asupaika mitu korda muutnud: kirik on enne asunud kord Överkirke juures, Korskirke asus idaranna lõunaosas ja Utkirke läänerannikul, eelviimane puukirik on küla juures ja selle kõrval uus raudkivist kirik, mis Ruhnu kohta küllalt ruumikas ja kaunis nägus. Kirikuõpetaja-maja ei asu kirikust kaugel; see on ainuke korralik maja, ruumikas, hästi valgustatud ja korstnatega.

Ruhnus on rahvariie kindlamini kui teistel saartel püsinud. Riie on peaaesjalikult omakootud; pealisriided on villased ja alusriided lina- sed. Naisterahvastel on tarvitusel puuvillased seelikud ja pearätid. Puuvillane riie on hästi kireva mustriga. Meeste riides domineerib isesugune hall värv; kampsunid on vahest teist värvi ja osalt kirjadega. Naisterahvaste riie on juba hoopis värviküllasem ja keerulisem. Abielunaistel on eriline riietusviis, neiudel ise ja noorikutel ise.

Jalakatteiks on pargitud ja parkimata nahast pastlad, enamasti hülgenahast. Kindad on kirjadega labakindad.

Pea-toiduaineiks on rukkileib ja kartul. Ka kala tarvitatakse kaunis ohtrasti, värskest, soolatult, suitsetatult ja kuivatatult (tursad, vimmad, havid, angerjad j. m.). Piima ja võid tarvitatakse ise. Liha-toite süüakse kaunis vähe: sea-, lamba- ja veiseliha. Peent jahu, suhkrut, teed, kohvi ostetakse suuremaiks pühiks ja talgude ajaks.

Viina tarvitamine on väike ja piirdub peaaesjalikult suurte püha-dega ja pidulikkude juhtudega. Õlut valmistatakse sagedamini. Suitsetamine on õige vähesel määral levinud.

Ruhnu elanikud elatavad end põllutööst, kalapüügist ja hülgejahist. Hülgejahti peetakse peaaesjalikult talvel; selleks moodustatakse rüh-mad, kes koos jahti peavad. Saak jagatakse võrdselt teatud reeglite järele. Ühised ettevõtted on ruhnulastel harilik nähtus; nii on neil osalt kalapüügi-riistad ühised, samuti on jaalad ja suuremad paadid mitme talu peale.

Talgud on sagedad, nagu majaehituse, lauasaagimise jne. puhul; naised jälle korraldavad ketramistalguid.

Ruhnulastel on arstiabi peaaegu kättesaamatu, sest lähem arst ja haigemaja asuvad Kuresaares, 70 km kaugusel, ja sinnagi saab ainult suvel sõita. Korrapärast laevauhendust ei ole, peale igakuuse posti-veokorra, milleks iga kord 4 meest välja sõidavad.

Rahvameditsiin on selle tõttu püsinud: tarvitatakse aadrilaskmist mitmesuguste vigade puhul, isegi kõhuvalude arstimiseks lastakse aad-rit väikesesse või mõnda teise sõrme; ka masseerimisel on tähtis koht arstimises; masseeritakse sauna laval kuumas. Vistrikke, paiseid ja koeranaelu (hundanagla) arstitakse tõrva ja vaiguga. Peale nende arsti-misviiside tarvitatakse igasuguseid nõidumisi.

Rahvatervishoid.

Hygiène publique.

Tervishoiu-olude korralduse alal töötab Saaremaal ühine linna ja maakonna tervishoiu-osakond. Arstiabi andmise ja tervishoiulise järele-valve otstarbel on Saaremaa jaotatud 6 arstijaoskonda. 6. Valjala arsti-jaoskond asutati 1925. a. Arsti asukoht on Valjalas, Jürsi asunduses, kus ka üks eraapteek asub.

Vabalt praktiseerivaid arste on Kuresaares 9, maakonnas aga puu-duvad nad täiesti; ämmaemandaid on peale jaoskonna-ämmaemandate veel 6, neist 5 Kuresaares ja 1 Kihelkonnal. Hambaarste on Kuresaares 2, maakonnas pole ühtegi.

Kuresaares tuleb iga arsti kohta 373 elanikku, iga ämmaemanda kohta 670 ja iga hambaarsti kohta 1682 elanikku.

Üldse tuleb arstlikku personaali iga 10000 elaniku kohta järgmi-selt: Kuresaares — arste 20, hambaarste 6, ämmaemandaid 15; Saare maakonnas tuleb aga iga 100000 elaniku kohta arste 7, ämmaeman-daid 9. Arstivõrgu tiheduse poolest seisab Saare maakond viimasel kohal kõikide teiste maakondade hulgas (vaata „Tervishoid Eestis“, Eesti demograafia III, lk. 92). Ravitsusasutisi on Saaremaal praegu 3 — ühine linna ja maakonna haigemaja Kuresaares 60 voodiga; Lümenda

vallas Audaku leprosoorium 60 voodiga, asutatud 1904. a., ning „Pilguse“ vaimuhaigete asutis 35 voodiga, mis teotseb 1913. aastast alates. Peale selle on Kuresaares 3 suplusasutist ja mudaravilat: Rooma-saare, Uus-muda- ja Linna muda-suplusasutis. Apteegid on igas arstijaoskonnas, välja arvatud Sõrve. Hoolekandeesutistest on Kogula vallas Haeska asunduses „Haeska“ vaestemaja (1925. a. 24 hoolealust). Pihltla vallas on kurtummade kool (1925. a. 8 hoolealusega)

Jaoskonna-arstide järelevalve alla kuuluvad 99 kooli 6603 õpilasega, kusjuures Kuresaare jaoskonnas leidub 29 kooli 2423 õpilasega, Sõrve jaoskonnas aga 10 kooli 794 õpilasega (1925. a. andmeil).

Allpool toodud tabel näitab arstijaoskondade suurust ja ulatust.

12. tab. Arstijaoskonnad Saaremaal.
Districts des medecins en arrond. de Saare.

Jaoskonna nimetus Nom du district	Jaoskonda kuuluvad maa-alad Nomes des commun. rur. en le district	Jaoskonna maa-ala hektarites Superficie du district en ha	Elanik-kude arv Nombres des habitants	Jaosk. lähema piiripunkti kaugus arsti asuk. km. Rayon min. du district en km	Jaosk. kõige kaug. p. arsti asukohast Rayon max. du district en km
Kuresaare	Kuresaare linn Kaarma-Suure v. Kärla v. Loona v. Pihltla v. Ruhnu v.	84 416	16 476	14	25
Sõrve	Abruka v. Torgu v.	25 256	6 561	12	26
Kihelkonna	Kihelkonna v. Lümanda v. Mustjala v.	61 966	9 000	9	28
Leisi	Leisi v. Pärsamaa v. Kogula v. (osalt)	28 600	8 000	13	21
Valjala	Laimjala v. Kogula v. (osalt)	22 000	5 000	10	18
Orisaare	Hellamaa v. Muhu-Suure v. Uuemõisa v. Maasi v.	49 500	12 000	16	24

Vabrikute nime all töötavaid tööstusettevõtteid, mis samuti jaoskonna-arstide järelevalve alla kuuluvad, on Saaremaal 1925. a. andmete

järele 3, nimelt saeveski Mustjalas 60 töölisega, villakraasimis- ja saeveski Kuresaares 12 töölisega ja saeveski Loona vallas 8 töölisega. Väikesemaid tööstusettevõtteid 1—5 töölisega on Saaremaal kokku 20 (siin hulgas 13 ühispiimatalitust).

Lastekaitse-asutistest on Saaremaal järgmised töötamas: emade ja rinnalaste kodu Kuresaares 50 lapsele ja 20 emale, asutatud 1920. a., ja Kuresaare linna lastekodu 30 hoolealusele, avatud 1922. a. Mõlema asutise jaoks on eriarstid. Kuresaare emade ja rinnalaste nõuandepunkt, asut. 1925. a., asub maakonna ambulantsi ruumis.

Teistest hoolekande-asutistest on Saaremaal Kuresaare linna vanadekodu 36 hoolealusele, asutatud umbes 1650. aastal, ja maakonna vanadekodu 30 hoolealusele, avatud 1. VI. 1921. a.

Jaoskonnad on oma maa-ala kui ka elanikkude arvu suhtes ebaühtlased. 1926. a. oli 6 jaoskonna kohta 5 jaoskonna-arsti.

Jaoskonna-arstide palk on kuus 9000 mk. ja korteriraha 1000 mk. kuus, kütteraha 8000 mk. aastas.

Jaoskonna-arst saab tasu arstiabi andmise eest: visiidi eest haige juurde — 50 mk. (tasub haige), kui haige visiidi teeb arsti juurde — 25 mk. (tasub haige), sünnituse juures antud abi eest — 300 mk. (tasub maakond).

Sõitude eest haigete juurde tasub maakonna valitsus arstile 10 mk. iga ärasõidetud kilomeetri pealt, peale selle visiidi eest 50 mk. Jaoskonna-arstide tasuta kohustest tuleks nimetada: taudide vastu võitlemine, koolide, piimatalituste ja toiduainete kaupluste ülevaatamine võimalust mööda 2 korda aastas.

Maakonna-arst elab Kuresaare linnas.

Jaoskonna ämmaemandad said 1922.—1924. a. aastas kuni 38500 mk. põhipalka, peale selle keskmiselt kuni 7800 mk. vaevatasuna sünnitamise juures ämmaemanda abi eest maakonnalt. Viimastel aastatel on ämmaemandate poole pöördujate sünnitajate arv kasvanud.

Ülevaate saamiseks rahva loomulikust liikumisest, s. o. sündimusest ja suremusest, on kasutada 1923.—1926. a. andmed. Nende andmete järele kujuneb sündimus Saaremaal järgmiselt:

TRU Raamatukogu

13. tab. Sündimus Saaremaal 1923.—1926. a.
Naissances en arrond. de Saare en 1923—26.

	Sündinute üldarv Naissances, chiffres absolus.												Sündimus 1000 el. kohta *) Naissances par 1000 habit.				Keskmine aast. sündimus 1000 el. kohta Naiss. moy.
	1923			1924			1925			1926			1923	1924	1925	1926	1923—1926
	Poissi- garç.	Tütarl. filles.	Kokku total	P. g.	T. f.	Kokku total	P. g.	T. f.	Kokku total	P. g.	T. f.	Kokku total					
Saaremaa Arrond.	611	590	1201	568	512	1080	495	462	957	566	518	1084	21,0	18,9	16,7	19,0	18,9
Kuresaare l. Ville de Kur.	29	29	58	29	25	54	35	31	66	27	22	49	17,2	16,1	19,6	14,6	16,9
Maakond Arr. sans Kur.	582	561	1143	539	487	1026	460	431	891	539	496	1035	21,2	19,1	16,6	19,2	19,0

Nagu tabelist näeme, on keskmine aastane sündimus Saaremaal 18,9 iga 1000 elaniku kohta, Kuresaare linnas 16,9, maal 19,0. Vaadeldes sündimust iga aasta kohta eraldi, leiame, et see näitab Saaremaal, nagu üleriiklikultki, järjekindlat vähenemiskalduvust (21,0:18,9:16,7), välja arvatud 1926. a.

Esitades andmeid linna ja maakonna järele, leiame maakonnas samuti kuni 1925. a. järjekindlat sündimuse langust, kuna Kuresaare linnas võib sündimuse suhtes vahelduvat tõusu ja langust näha.

1923.—25. a. väheneb sündimus nii abielus kui ka väljaspool abielu sündivate laste arvel, nagu seda selgitab järgmine tabel.

*) Koeffitsientide arvutamisel on aluseks võetud elanikkude arv rahvalugemise andmetel 28. XII. 1922.

14. tab. Sündimus Saaremaal ema perekonnaseisu järelle 1923.—1926. a.
Naissances selon d'état matrimonial de la mère en arr. de Saare
en 1923.—26.

	Abielustele naiste arv 15—45 a. van. Mères mar.		Sündimus ema perekonnaseisu järele. Naissance																Keskmine aast. sündi- mus. Naiss. moy	
	Vajalike, leskede ja la- hutute arv 15—45 a. van Celib., veuves, divorc.		Absoluut-arvud. Chiffr. absol.								1000 ema kohta. Par 1000 mères									
			1923		1924		1925		1926		1923		1924		1925		1926		1923—1926	
	abiel. lég.	v. p. ab. illég.	abiel. lég.	v. p. ab. illég.	abiel. lég.	v. p. ab. illég.	abiel. lég.	v. p. ab. illég.	abiel. lég.	v. p. ab. illég.	abiel. lég.	v. p. ab. illég.	abiel. lég.	v. p. ab. illég.	abiel. lég.	v. p. ab. illég.	abiel. lég.	v. p. ab. illég.	abiel. lég.	v. p. ab. illég.
Saaremaa Arrond.	5149	8549	1053	148	963	117	848	109	957	127	204,5	17,3	187,0	13,7	164,7	12,8	185,9	14,9	185,5	14,7
Kuresaare l. Ville de Kur.	302	513	46	12	43	11	55	11	45	4	152,3	23,4	142,4	21,4	182,1	21,4	149,0	7,8	156,5	18,5
Maakond Arr. sans Kur.	4847	8036	1007	136	920	106	793	98	912	123	207,8	16,9	189,8	13,2	163,6	12,2	188,2	15,3	187,4	14,4

Keskmine sündimus abielunaistel on Saaremaal 185,5; mitteabielu-
listel 14,7 iga 1000 vastavast rühmast naise kohta 15—45 a. vanuses.
Vaatlusele võetud kolme esimese aasta jooksul on sündimus langenud:
abielus 204,5 pealt 164,7 peale, väljaspool abielu 17,3 pealt 12,8 peale.
1926. a. aga tõusis sündimus niihästi naitunud, kui ka vallalistel naistel.

15. tab. Suremus Saaremaal 1923.—1926. a.

Mortalité en arr. de Saare en 1923—26.

	Surnute üldarv. Décès; chiffr. absol.												Surem. 1000 el. kohta Mort. pour 1000 hab.				Keskmine suremus ¹ Mort. moy.	
	1923			1924			1925			1926			1923	1924	1925	1926		1923—1926
	m. h.	n. f.	kokku total	m. h.	n. f.	kokku total	m. h.	n. f.	kokku total	m. h.	n. f.	kokku total						
Saaremaa Arrond.	460	447	907	396	418	814	366	396	762	451	452	903	15,9	14,2	13,3	15,8	14,8	
Kuresaare l. Ville de Kur.	25	27	52	24	35	59	29	36	65	32	38	70	15,5	17,5	19,3	20,8	18,3	
Maakond Arr. sans Kur.	435	420	855	372	383	755	337	360	697	419	414	833	15,9	14,0	13,0	15,5	14,6	

Keskmine suremus on Saaremaal 14,8; Kuresaare linnas 18,3, ning Saare maakonnas 14,6. 1923.—1925. a. on suremus Saaremaal enam kui 2 punkti võrra vähenenud [13,3 (1925) : 15,9 (1923)], kuid 1926. a. on see sündimuse suurenedes jällegi üle endise tasapinna tõusnud (15,8). Et väheneva sündimusega käib käsikäes ka suremuse langus ja ümberpöördult, siis on see nähtus teataval määral ka arusaadav. Ainult Kuresaare linnas puudub paralleelsus sündimuse ja suremuse vahel: 1924. a. oli sündimus Kuresaares madalam eelmise aasta tasapinnast (16,1 : 17,2), suremus aga suurem (17,5 : 15,5); samuti ka 1926. a. (14,6 : 19,6 ja 20,8 : 19,3); see asjaolu lubab oletada siin erilisi selleks mõõduandvaid põhjusi.

Üldiselt saame rahva loomuliku juurdekasvu kohta Saaremaal järgmise pildi:

16. tab. *Rahva loomulik juurdekasv Saaremaal 1923.—1926. a.*
Accroissement natur. de la population de l'arr. de Saare en 1923—26.

	Rahva loomulik juurde- kasv. Absoluut-arvud Chiffr. absol.				Rahva loomulik juurde- kasv 1000 el. kohta Accr. par 1000 habit.				Keskmine aastane juurdekasv 1000 el. kohta Ïccr. moy.
	1923	1924	1925	1926	1923	1924	1925	1926	1923—1926
Saaremaa	294	266	195	181	5,1	4,7	3,4	3,2	4,1
Arrond.									
Kuresaare linn	6	—5	1	—21	1,7	—1,4	0,3	—6,2	—1,4
Ville de Kures.									
Maakond	288	271	194	202	5,3	5,1	3,6	3,7	4,4
Arr. sans Kur.									

Nagu näeme, on vaadeldava 4 a. keskmine rahva juurdekasv Saaremaal 4,1; Kuresaare linnas —1,4; Saare maakonnas 4,4. Alates 1923. aastast väheneb rahva juurdekasv nii linnas kui maal, eriti silmapaistvalt Kuresaares, kus suremus ületas sündimuse 1926. a. 21 isiku võrra.

Rinnalaste suremust, millest on tingitud väga suurel määral ka üldsuremuse tasapind, näitab alljärgnev tabel,

17. tab. Rinnalaste suremus Saaremaal 1923.—1926. a.
Décès d'enfants de moins d'un an en arr. de Saare en 1923—26.

	Rinnalaste suremus. Absoluut-arvud Décès de moins d'un an. Chiffr. abs.												Rinnalaste sure- mus 100 sün- dinu kohta Décès pour 100 naiss.				Keskmine rinnalaste suremus Mort. moy.
	1923			1924			1925			1926			1923	1924	1925	1926	1923—1926
	P. g.	T. f.	kokku total	P. g.	T. f.	kokku total	P. g.	T. f.	kokku total	P. g.	T. f.	kokku total					
Saaremaa	99	81	180	86	64	150	70	59	129	90	78	168	15,0	13,9	13,5	15,4	14,5
Arrond.																	
Kuresaare l.	6	8	14	4	8	12	1	4	5	5	3	8	24,1	22,2	7,6	16,3	17,6
Ville de Kur.																	
Maakond	93	73	166	82	56	138	69	55	124	85	75	160	14,5	13,5	13,9	15,5	14,4
Arr. sans Kur.																	

Keskmine rinnalaste suremus on Saaremaal palju kõrgem üleriik-
 likust keskmisest rinnalaste suremusest. Eriti kõrge on rinnalaste
 suremus Kuresaares (17,6). Üksikute aastate järele aga võib tähele
 panna järjekindlat rinnalaste suremuse vähenemist 1926. aastani, mil
 ajal nii linnas kui maal jälle uut tõusu võib leida.

Tähtsamaid surma põhjusi selgitab järgmine tabel:

18. tab. Surma põhjused Saaremaal 1923.—1926. a.
Causes des décès en arr. de Saare en 1923—26.

Surma põhjused Causes des décès	Surnute absoluutarvud. Décès; chiffres absol.													Keskmine aastane suremus 10.000 el. kohta 1923—1926. a. Mort. ann. moy. par 10.000 habit.		
	Kuresaare l. Ville de K.				Maakonnas Arr. sans ville				Saaremaal Arrond.				Kure- saare l. Ville de K.	Maa- konnas Arr. s. v.	Saare- maal Arrond.	
	1923	1924	1925	1926	1923	1924	1925	1926	1923	1924	1925	1926				
pideemil., endem. ja nakkushaigused Mal. epidém., endém. et infect.	5	9	9	13	163	137	117	164	168	146	126	177	26,8	27,0	26,9	
Neist tuberkuloos Dont tuberculose .	1	9	9	10	135	115	100	102	136	124	109	112	20,8	21,0	21,0	
Organismi üldised haigused Mal. gén. non ment. ci-dessus	8	7	7	7	26	18	30	28	34	25	37	35	20,8	4,8	5,8	
Neist vähk Dont cancer	4	4	7	5	12	11	12	20	16	15	19	25	14,9	2,6	3,3	
Närvisüsteemi ja meelteorg. haig. Affections du système nerv. et des organes des sens	7	5	3	7	50	80	69	69	57	85	72	76	17,8	12,5	12,8	
Vereringvoolu - organite haigused Aff. de l'appareil circulatoire	5	4	6	10	33	54	30	17	38	58	36	27	17,8	6,3	7,0	
Higamisorg. haig. Aff. de l'appareil respirat.	8	8	7	8	77	64	50	83	85	72	57	91	23,8	12,8	13,3	
Seedimisorg. haig. Aff. de l'appareil digestif	—	5	3	1	45	47	23	44	45	52	26	45	5,9	7,4	7,3	
Mitteveneerilised kuse-suguorgan. ja nende manuste haigused Aff. non vénér. de l'appareil génito-urin. et de ses annex.	2	1	2	3	21	16	11	11	23	17	13	14	5,9	2,8	3,0	
Sünnituspuh. seisund État puerpéral . . .	—	—	1	—	5	8	3	6	5	8	4	6	0,9	1,1	1,0	
Naha- ja nahaaluskoe haig. Aff. de la peau et du tissu cell.	—	—	1	—	—	—	1	2	—	—	2	2	0,9	0,1	0,2	
Luu- ja liigestehaigused Aff. de os et des org. de la loc.	—	—	—	—	1	—	1	—	1	—	1	—	—	0,1	0,1	
Kehaehituse vead Vices de conformation. .	—	—	—	—	1	—	3	4	1	—	3	4	—	0,4	0,3	
Vastsündinute haigused Premier âge . . .	2	4	1	—	52	39	28	29	54	43	29	29	5,9	6,9	6,8	
Vanadusnõrkus Vieillesse	7	11	12	15	269	185	203	246	276	196	215	261	32,7	42,0	41,5	
Väliseil põhj. tekk. surmajuhud Aff. prod. par de causes extér.	3	4	2	—	17	17	27	28	20	21	29	28	5,9	4,1	4,4	
Raskesti määrat. surmapõhjused Maladies mal définies.	5	1	11	6	95	90	101	102	100	91	112	108	17,8	18,0	18,0	

Eeltoodud tabeli analüüsile asudes peab tähendama, et surma põhjuste registreerimine on Saaremaal alles väga puudulik, sest et surmatunnistused on ainult Kuresaare linnas nõutavad, maakonnas aga kirikuõpetajad surma põhjusi surnu omaste arvamuse järele üles tähendavad. Selle tõttu on ka niisugune ebamäärane surma põhjuste rühmitus, nagu „vanadusnõrkus“, väga rohkearvuline (keskmiselt 41,5 iga 10000 elaniku kohta); samuti tuleb ette väga palju raskesti määratavaid surma põhjusi (18,0). Surma põhjuste seas, mida võimalik oli üksikutesse haigusrühmitustesse eraldada, on esikohal tuberkuloos (21,0), teisel — hingamisorganite haigused (13,3), kolmandal — närvisüsteemi ja meelteorganite haigused (12,8). Rinnalaste surma põhjuste seas on tähtsamal kohal, nagu seda alljärgnevast tabelist näeme, kaasasündinud nõrkus ja kehavedad ning krampid.

19. tab. Rinnalaste surma põhjused Saaremaal 1923.—1926. a.
Décès d'enfants de moins d'un an par causes en 1923—26.

Surma põhjused Causes des décès	1923			1924			1925			1926			1000 sündinu kohta Saaremaal Pour 1000 naiss. en l'arrond. de Saare			
	Kuresaare Ville de K.	Maal Arr. sans ville	Saaremaal Arr. avec ville	Kuresaare Ville de K.	Maal Arr. sans ville	Saaremaal Arr. avec ville	Kuresaare Ville de K.	Maal Arr. sans ville	Saaremaal Arr. avec ville	Kuresaare Ville de K.	Maal Arr. sans ville	Saaremaal Arr. avec ville	1923	1924	1925	1926
Kaasasünd. nõrkus ja kehavedad Debité cong. et vices de conf.	2	52	54	4	39	43	1	31	32	—	31	31	45,0	39,8	33,4	28,6
Nakkushaigused Mal. contag.	4	16	20	1	8	9	1	6	7	4	25	29	16,6	8,3	7,3	26,8
Hingamisorganite haigused Affect. de l'appareil respiratoire	3	27	30	2	9	11	1	3	4	—	13	13	25,0	10,2	4,2	12,0
Seedimisorganite haigused Affect. de l'appareil digestif	—	18	18	—	6	6	—	8	8	—	18	18	15,0	5,6	8,4	16,6
Krampid Convuls	1	44	45	1	34	35	—	34	34	2	31	33	37,5	32,4	35,5	30,4
Muud haigused Autres mal.	4	9	13	4	42	46	2	42	44	2	42	44	10,8	42,6	46,0	40,6

Sunduslikult registreeritavaid nakkushaigusi teadustati Saaremaalt 5 viimase aasta jooksul järgmiselt:

20. tab. Registreeritud nakkushaigused Saaremaal 1923.—1927. a.
Maladies contagieuses enregistrées en 1923—27.

Haiguse nimetus Maladies	Kuresaare linnas Ville de Kuresaare					Saare maakonnas Arrond. sans ville				
	1923	1924	1925	1926	1927	1923	1924	1925	1926	1927
Difteeria Diphtheria	—	—	—	—	—	2	—	4	3	4
Pidalitõbi Lepra	—	—	—	—	—	6	4	6	1	3
Taud. pea- ja seljaaju kelme- põletik Mening. cer.-spin. ep.	—	—	—	—	—	4	—	—	—	1
Leetrid Morbilli	—	—	—	114	3	8	—	—	163	228
Läkakõha Pertussis	—	—	—	—	—	17	8	—	8*)	—
Sarlakid Scarlatina	—	—	4	8	1	12	8	8	21	264
Silmamarjad Trachoma	5	—	—	2	2	87	52	39	72	46
Kõhusoetõbi Typhus abdomin.	2	1	—	2	1	1	—	—	3	7
Paratüüfus Paratyphus	—	—	7	3	2	—	1	2	—	1
Rõuged Variola	—	1	—	—	—	7	—	4	—	—
Kõhutõbi Dysenteria	—	—	—	—	—	—	—	6	—	—
Kokku Total	7	2	11	129	9	144	73	69	271	554

Nagu tabelist näeme, on Kuresaare linnas ägedaid nakkushaigusi kuni 1926. a. üldse vähe ette tulnud. Viimasel aastal aga on registreeritud suurel arvul leetreid ja kõiki muid nakkushaigusi rohkem kui kolmel eelmisel. Saare maakonnas on registreeritud vaatluselevõetud 5 aasta jooksul kõige rohkem leetreid, selle järel sarlakeid ja silmamarju. 1926. a. on leetritaud ka maakonnas lahti puhkenud.

Toome isikute arvud, kellele kaitserõugeid pandi ja sulgudes — sunduslikule kaitserõugete panemisele mittetoodud laste arvud, kelle vanemad seaduslikule kohtulikule vastutusele võetakse: 1921. a. — 1389 (?), 1922. a. — 1931 (1387), 1923. a. — 3793 (24), 1924. a. — 2395 (206), 1925. a. 2198 (425).

Endeemilise iseloomuga haiguste hulka kuuluvad Saaremaal pidalitõbi ja silmamarjad.

*) kuni 28. V. 26, mis ajast läkakõha kustutati sunduslikult registreeritavate haiguste nimestikust.

Silmamarju registreeriti üksikute valdade järele järgmiselt:

21. tab. Silmamarjade levimine Saaremaal 1923.—1927. a.

Trachoma en arrondiss. de Saare en 1923—27.

Valdade nimetus Communes rurales	Haigusjuhtude arv. Chiffres absol.				
	1923	1924	1925	1926	1927
Kaarma-Suure	9	4	5	4	3
Kärla	2	4	—	4	—
Loona	4	2	—	1	—
Pihtla	5	5	6	4	4
Abruka	5	6	8	9	3
Torgu	1	1	3	17	4
Kihelkonna	4	4	1	2	8
Mustjala	1	1	4	1	5
Leisi	9	4	—	5	4
Pärsamaa	7	2	2	4	4
Kogula	33	8	3	4	1
Laimjala	2	1	3	1	—
Maasi	1	4	1	4	2
Orisaare alevik	—	—	1	1	—
Uuemõisa	—	—	2	1	1
Hellamaa	—	—	—	5	—
Lümanda	—	—	—	1	1
Teadmata Inconnu	4	6	—	4	6
Kokku Total	87	52	39	72	46

1926. a. andmete järele oli Saaremaalt pärinevate leeprahaigete üldarv 67, sellest 22 meest ja 45 naist. Need haiged olid järgmistes leprosooriumides: Audakul — Saaremaal 63, Tarvastus 1, Muulil 3.

Prof. S. Talvik kirjutab oma väitekirjas (kirj. nr. 18, lk. 195), et Audaku pidalitõve-asutise asutamisest (1904. a.) 1921. a.-ni pidalitõbiste arv Saaremaal 110-st 63-ni kahanes, mis tuleb panna pidalitõbiste tolleaegse suurema suremuse, kui ka uute nakkuste arvu vähenemise arvele; viimane asjaolu on seletatav pidalitõbiste eraldamisega haigemajja.

Tuberkuloosi, mille teadustamine meil üldse väga puudulik, registreeriti Saaremaal 1923. — 1926. a. järgmiselt:

	Kuresaare l.	Saare maak.
1923	1	8
1924	—	6
1925	—	18
1926	1	13

Toome mõned andmed verise kõhutõve üle, millesse 1921. a. Saaremaal 73 inimest jäi, kellest 17 (23%) suri. Algas kõhutõbi juunis Uuemõisa vallas, kuhu ta arvatavasti kaltsukaupmeeste kaudu Läänemaalt sisse toodi, kus ta juba aprillis oli alanud. 4 esimest haiget toimetati haigemajja. Haigustumise kohas võeti haiguse levimise vastu energilised abinõud tarvitusele, näit. haigete eraldamine, desinfektsioon (haiguseidude hävitamine) karbooli, lüsooli, lubjaga, kärbeste hävitamine; tehti uusi väljakäigukohti, vanad seati korda; koosolekud ja liiklemine taudikahtlastes külates keelati ära või kitsendati, majadele, kus haigustumist oli, seati hoiatavad plakatid. Orissaare jaoskonna arst hakkas 1. juulist ka kaitsesüstimisi tegema kõhutõve vastu perekondades, kus oli juhtunud haigustumisi. Kui 4 esimesele haigele juuli alul veel 7 uut juurde tuli, avati Põide kirikumõisas Uuemõisa vallas kõhutõvelistele barakk, kus juulist kuni 1. oktoobrini 53 haiget raviti, kellest 12 suri. Terveks saanud hoiti peale barakist väljalaskmist veel 10 päeva karantiinis enne kodulaskmist.

Baraki kulud olid: tarbvara 9083 mk., haigete (512 päeva) ja teenijate (5) toitmine 30703 mk. 75 p., palgad ja päevarahad 30628 mk., rohud 14746 mk. 85 p., majanduslikud kulud 23931 mk.; kokku 109092 mk. 60 p. 1 haigepäev maksis 122 mk. 30 p., kulud 1 haige kohta 2058 mk. 35 p.

Pihla vallas lahti puhkenud kõhutõve puhul võeti samasugused abinõud tarvitusele. Energilised abinõud ja vist küll ka eraldatud Saaremaa asend aitasid kaasa kõhutõve kadumisele samal aastal, kuna ta mandril ka järgmisil aastail hävitustööd tegi.

Loomatervishoid.

Hygiène vétérinaire.

Loomatervishoiuliselt ja loomaarstliku abi andmiseks on meil Eestis maakonnad jaotatud loomaarsti-jaoskondadeks. Igas jaoskonnas on üks ametlik jaoskonna-loomaarst, kes on Põllutööministeeriumi teenistuses ja saab sellelt tasu ainult loomataudide vastu võitlemise tööde eest — maakonna-loomaarstid 12 000, jaoskonna-loomaarstid 11 000 mk. kuus ja prii korteri.

Ametlikud loomaarstid on kohustatud tasuta välja sõitma ja koha peal tarvilisi korraldusi tegema, kui nendele teatatakse loomataudi või taudikahtlase loomahaiguse ilmunisest kas loomaomaniku, politsei või kohaliku omavalitsuse poolt.

Muude, mittenakkavate haiguste korral on nad kohustatud inimestele abi- ja nõuandjaks olema eritasu eest Maakonnavalitsuse poolt välja töötatud ja Loomatervishoiu Peavalitsuse poolt kinnitatud takside alusel.

Samuti on nad kohustatud valvama kõikide oma jaoskonna piirides asuvate looma-tooressaadusi ümbertöötavate asutiste üle, nagu tapamajade, vorsti- ja lihakonservide-töökodade, piimatalituste, nahaparkimiskodade, kondijahuvabrikute jne. üle.

Loomatervishoiuliselt ja loomaarstliku abi andmiseks on Saaremaa jaotatud 4 loomaarsti-jaoskonda. Loomaarstide puudusel ja raskete korteriolude tõttu ei ole senini leidunud loomaarste, kes nõus oleksid olnud Saaremaale asuma peale maakonna-loomaarsti, kes asub Kuresaare linnas. Nõnda on esiotsa kogu Saaremaa kohta ainult üks loomaarst ametis. Oli ette nähtud Orisaares jaoskonna loomaarstile 1927. a. suvel ehitada elumaja (7×5 silda, 5 elutuba, vannituba ja köök) ja väike loomakliinik umbes 5—6 suure looma jaoks.

Koduloomade arv Saaremaal oli 1926. a. andmetel järgmine: 16 850 hobust, 36 400 veist, 94 270 lammast, 20 090 siga, 29 000 kodulindu — kokku 196 610 looma.

Kui sellele arvule veel koerad ja muud koduloomad juurde arvata, mille kohta täpsad andmed puuduvad, siis tõuseb koduloomade üldarv Saaremaal üle 200 000 looma.

Arusaadav, et üks loomaarst ei suuda nii suures piirkonnas ja nii suure koduloomade arvu juures midagi ära teha. Nendel põhjustel puuduvad Saaremaa loomatervishoiuliste olude kohta üksikasjalisemad andmed ja ülevaade on väga puudulik.

Kuresaares asuva maakonna-loomaarsti andmete järele on Saaremaal 1924. aastal registreeritud mitmesuguste loomataudide juhtusid 15, millest oli 3 põrnataudi (anthrax) juhtu Loona valla Aste ja Väntre külas. 1925. aastal tuli ette 4 põrnataudi-juhtu samades Loona valla külades ja üht juht Uuemõisa vallas; 1926. a. oli 10 juhtu: Pärsamaa v. 6, Pihtla v. 3, Laimjala v. 1.

Veiste tiisikus tuli 1924. a. ilmsiks Sandla mõisas ühel lehmale; 1925. a. registreeriti seda haigust 120 juhtu, millest 2 kuulusid lah-tise tiisikuse hulka.

Peale nende taudide registreeriti 1924. a. 11, 1925. a. 61 ja 1926. a. 81 muud taudijuhtu, millel üldtervishoiu seisukohalt suuremat tähtsust ei ole.

Ka muude juhuslikkude, mittenakkavate haiguste kohta puudub Saaremaal üksikasjalisem ülevaade. Loomaarstil tuleb piirduda peamiselt nõuandmistega, ilma haiget looma nägemata. Ravitsemise tagajärjed jäävad harilikult teadmata. Ka loomakliinikut ei ole Saaremaa kohta olemas.

Saaremaa kohta on Kuresaares ainuke avalik linna tapamaja, milles tapeti 1925. aasta jooksul: 396 veist, 106 vasikat, 152 lammast ja 33 siga; tapetult toodi loomaarstlikule järelevaatusele: 4 hobust, 421 veist, 1873 vasikat, 954 lammast, 677 siga, 500 sea- ja 18 lambasinki. Mainitud liha hulk tarvitati osaliselt Kuresaares ära, osalt veeti Tallinnasse.

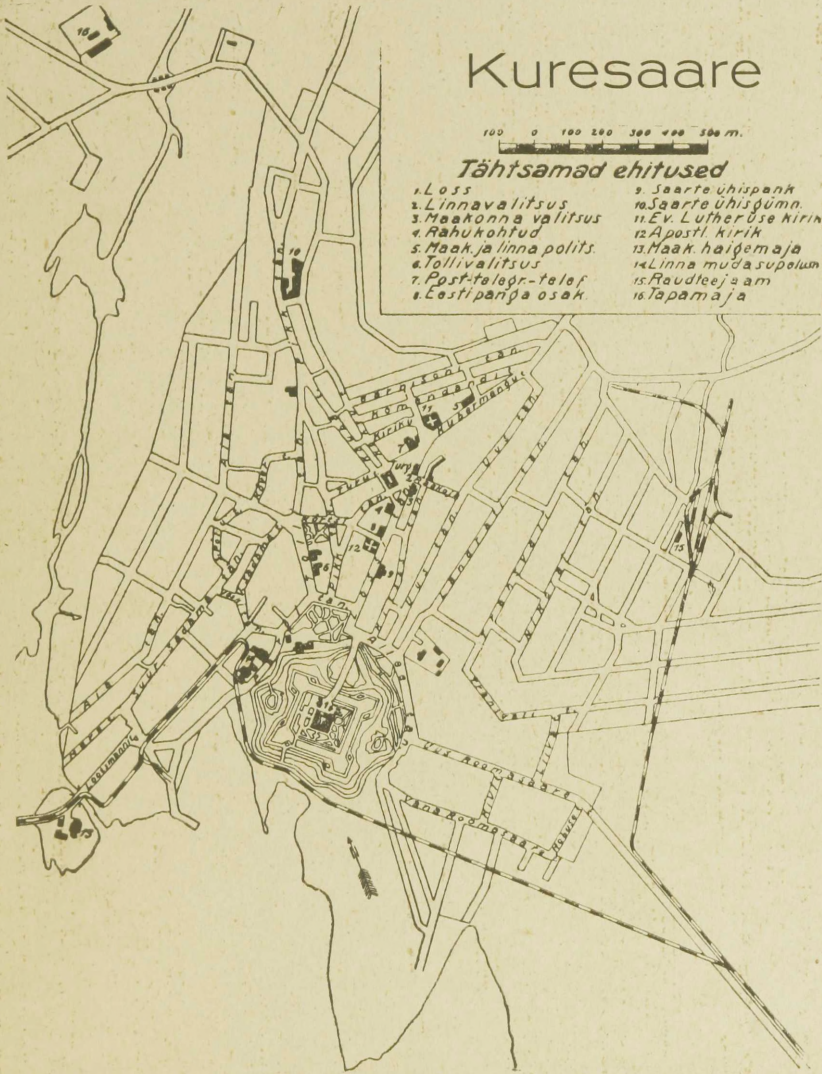

Kuresaare

100 0 100 200 300 400 500 m.

Tähtsamad ehitused

1. Loss	9. Saareühispank
2. Linnavalitsus	10. Saareühisgümna.
3. Maakonna valitsus	11. Ev. Lutheruse kirik
4. Raikukohtud	12. Apostli kirik
5. Maak. ja linna polit.	13. Maak. haigemaja
6. Tollivalitsus	14. Linna muuseum
7. Post-telegr.-telef.	15. Raudteejaam
8. Eesti panga osak.	16. Tapamaja

Kuresaare linn.

Ville de Kuresaare (Arensburg).

Kuresaare linn asub Saaremaa madalal, lamedasti merre laskuval lõunarannikul, madala lahe sopis. Meri on siin, nagu igal pool Saaremaa rannikuil, vähehaaval taganemas; sellepärast muutub laht ikka madalamaks, ja pole vist kaugel aeg, mil praegune Kuresaare laht on samasugune merest eraldunud veekogu, nagu seda on linnast läänes olevad Suur, Väike ja Mulluta laht. Praegugi ei pääse enam laevad otsekohe Kuresaare linna alla, vaid peatuvad mõned kilomeetrid linnast lõuna pool olevas Roomasaare sadamas.

Ka maapind linna kohal on madal ning lame ja teatud värskust ning vaheldust toob linna maastikupilti ainult rikkalik taimkate rohete puiestikkude ja aedade näol. Suvel upub Kuresaare chitustik pea täiesti rohelisse. Linna ümbruses aga valitsevad sellevastu ühetoonilised kurvavõitu ilmega kadakased karjamaad.

Linna keskuse ja südame moodustab vana orduloss, mis oma hästisäilinud hallide, raskete tornide ja müüridega, ümbritsetud kindlustusvallidega, kerkib keset varjurikkaid puiestikke. Lossi juurest hargneb linna üldjoonis kodarjas tänavastik, mille peateljeks on Lossi tänav — Kubermangu tän. — Orisaare maantee. Lossi ja Kubermangu tänava ühtumiskohal on kolmnurkne turuväli, mille ääres asetseb raekoda. Peale mõne üksiku suurema ehitise on Kuresaare majad enamasti väikesed, ühekordsed, kivimajad valgeks krohvitud ja punaste telliskivikatustega. Ka tänavate kõnniteed on valgendavast Saaremaa paest ja vähese liiklemise tõttu enamasti hästi puhtad. See valge värvuse alaline esiletulemine keset tihedat rohelist taimestikku annab linnale eriti värsket ja meeldivat üldilme.

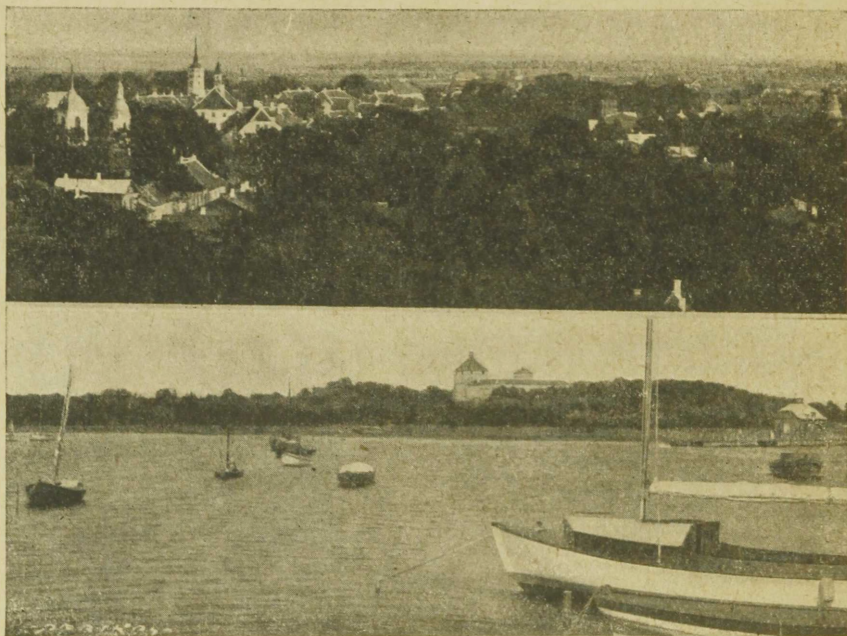
Kuresaare on pehme merelise ilmastikuga. Suvi on siin soojust poollest küll mõõdukas, ennem värskendavalt jahe, kuid rikas selgeist päevist, mis tähtis suvitajaile. Merevee soojus püsib suvel üldiselt õhu-soojusest kõrgemana.

Kuresaare linna geoloogiline ülevaade.

Aperçu géolog.

Kuresaare ja tema lähema ümbruse pinnareljeef on ühetooniline. Otsustavaks teguriks tema moodustamisel on põhimoreen paljude suuremate ja vähemate graniit-rändkividega. See põhimoreen on kannatanud mereujutust, mis ilmneb juba sellest, et siin on tegemist väikeste kõrgustega üle merepinna (kuni 2—3 sülda) ja et praegu tõus edasi kestab. Selle tõusu tunnused on iseäranis selged just Kuresaare ümbru-

I. Ülevaade lossi tornist. Vue générale de Kuresaare prise de la tour du château.
II. Vaade sadamast. Vue prise du port.

ses tema madalaksjäänud ja -jääva sadamaga ning merest eraldunud suurte „lahtedega“. Põhimoreen katab vahelduva paksusega sügavamalt paas-aluspinda. See viimane ulatub pea maapinnale raudtee-depoode ümbruses ja sealt alates ka suuremas osas idapoolses uues linnajaos.

See paas on kristalne sinkjas lubjakivi arvurikaste kivististega, mida aga esineb kõigest mõne sm paksuste kihtidena ja mis vaheldub pudedaga savimergliga. Raudtee-depoo juures augus, samuti kui Kahu lauavabriku kaevus on näha, et selle lubjakivi paksus on 2,5—3,5 m ja tema all järgneb teissugune kivim: pude rohekashall mergeldolomiit, enam või vähem kihtjas ja väheste kivististega, vähemalt 3 m paksuses.

Kõiki neid kihte tuleb lugeda ülemsiluuri Saaremaa lademe Kaugatoma vöösse, s. o. nad vastavad Kaugatoma pangal paljanduvatele lubjakividele.

Ülemsiluuri kihid on tekkinud tingimuses, mil võis sadestuda merevees soolasid, eriti just keedusoola. Keedusoola valekristalle on leitudki Saaremaalt, kuid sügavamal ülalkirjeldatud kihtidest. Ei ole seepärast ime, et sügavamate kaevude vesi ka Kuresaares näitab võrdlemisi suurt kloorisisalduvust. Sellele tuleb lisaks ka teisi, küll mittekontrollitud andmeid, et sügavamaid kaevusid puurides on tabatud soolakaid veekihte. Arvatavasti on need veekihi umbes 20 m sügavuses Kuresaare kohal, sest kaevude andmed näitavad, et esimene sügavam põhjavee-kiht algab 18—19 m sügavuses. Ka võib oodata teatavaid korrapäratusi põhjavete ringkäigus siin, sest on olemas andmeid ajutiselt tegevate allikate üle, missugust küsimust aga siin veel ei ole uuritud.

Kuresaare meteoroloogilised andmed.

Climat.

Kuresaare, kui ka kogu Saaremaa, kuulub V. Kurriku Eesti kliimavaldkondade jaotuse järele paraja merekliima valdkonda. Võrreldes aga veel omavahel Saaremaa üksikuid osi, võib märgata ka erinevust lääne- ja idapoolsete osade vahel. Idapoolses osas, seal hulgas ka Kuresaares, on kliima üldiselt kontinentaalsem kui lääneosas. See on tingitud asjaolust, et ida- ja lõunapoolset Saaremaa randa piiravad pikemaks ajaks kinnikülmuvad väinad ning Riia laht, kuna läänepoolne rand on vastu jäävaba ulgumerd. Selle tagajärjel on Kuresaares talvekuud umbes 2° külmemad kui Sõrve poolsaarel ja läänerrannal, maist kuni septembrini aga on Kuresaares keskmiselt 1° soojem kui läänerrannal. Sügisekuud on Kuresaares aga jälle 1° võrra külmemad madala lahe kiirema jahtumise tõttu.

Kuresaares on varemalt järjekindlaid meteoroloogilisi vaatlusi toimetatud 1843.—1855. a., s. o. 13 aastat, kuid kahjuks pole neid andmeid kuski avaldatud. Need hoiduvad alal Leningradi peaobservatooriumi arhiivis. Mitteamaldamise põhjuseks nimetab prof. G. Wild oma teostes nende andmete vähest väärtust (kvalitatiivselt). Hiljemini on seal vaatlusi toimetatud ka XIX sajandi lõpul ja XX sajandi alul, kuid need on samuti avaldamata jäetud. Trükkis on avaldatud ainult 1893.—1910. a. töötanud vihmajaama andmed (prof. B. Sresnevski poolt). Vaatlusi on toimetanud hr. E. v. Poll. Peale selle on seal veel teine paralleeljaam töötanud (hr. P. Mihailov 1896—1910). Kuresaare temperatuuri andmeid on kogunud hilisemal ajal hr. V. Kurrik ja tuletanud neist 12 a. keskmised kolmekordsete päevaste vaatluste järele.

Kõigist ülaltähendatud vaatlustest tuletatud keskvaärtused on avaldatud järgnevais tabelis.

22. tab. Keskmine temperatuur C°. *Témpérat. moy.*

Vaatleja Observ.	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Rasta Année
V. Kurrik (3 k. päev.)	—4,5	—5,6	—2,7	2,4	9,4	14,1	17,2	16,7	12,1	7,2	2,3	—0,4	5,7
E. v. Poll (k. 8 h.)	—3,2	—4,8	—2,6	2,7	9,5	14,6	16,9	15,5	11,2	6,8	1,8	—1,6	5,6

Märkus: Kindlamaiks tuleb pidada V. Kurriku andmeid, mis rajatud kolmekordsetele vaatlustele.

23. tab. Keskmine sademete hulk mm. *Eau tombée moy en mm.*

Vaatleja Observ.	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Rasta Année
E. v. Poll (1893—1910)	34,5	26,8	32,3	34,8	36,9	44,0	57,5	85,6	57,3	60,2	58,2	49,1	577,2
P. Mihailov (1896—1910)	37,5	27,0	28,8	38,2	42,4	51,7	68,1	98,5	61,9	64,6	60,6	52,7	632,0
Keskmine Moy.	36,0	26,9	30,6	36,5	39,7	47,8	62,8	92,0	59,6	62,4	59,4	50,9	604,6

Sajupäevade arv. *Nombre de jours avec eau tombée.*

E. v. Poll	21,1	18,4	16,7	13,3	12,5	10,9	12,5	16,8	16,6	18,8	20,9	21,6	200,1
P. Mihailov	13,6	11,4	12,5	11,5	10,9	9,4	10,5	14,3	12,3	13,4	15,1	16,1	151,0
Keskmine Moy.	17,4	14,9	14,6	12,4	11,7	10,2	11,5	15,6	14,4	16,1	18,0	18,8	175,6

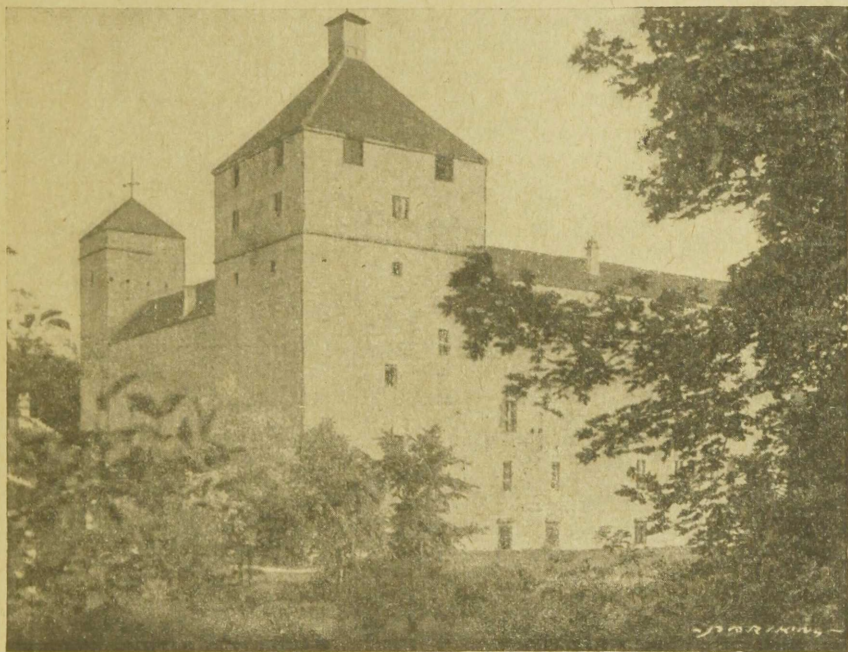
Talve- ja suve-poolaasta vahekord.
Relation des périodes d'hiver et d'été.

E. v. Poll	235,7/341,5 = 0,69. }	Keskmine Moy. 0,66.
P. Mihailov	244,8/387,2 = 0,63. }	

Sellest on näha, et talve-poolaasta peale langeb $\frac{2}{3}$ suvisest sademete hulgast. Võrreldes aastase sademete hulgaga näeme, et talve-poolaasta jooksul sajab 40%, suve-poolaasta kestel aga 60% kõigist sademest. Võrdluseks olgu veel tähendatud, et Eesti sisemaal tuleb üldiselt talvel 33%, suvel aga 67% aasta sademest. Seega on suvi Kure- saares kuivem kui mandril. Suvekuudest on august sajusem, kuna juuni ja juuli on võrdlemisi kuivad. Näiteks on neil kuil sajupäevi $\frac{1}{3}$, kuna augustis ja septembris see arv on $\frac{1}{2}$. Üle poole on sajupäevi ainult talvel.

Õhuniiskus on Kuresaares võrdlemisi suur. Aasta keskmine relatiivne niiskus on 85%. Talvel on niiskus suurem (93%), suvel vähem (76%). Vähim on ta paar tundi peale keskpäeva, suurim hommikust ööd. Päikesepaistelistel päevadel väheneb niiskuseprotsent keskpäeval tunduvalt. Oma suure niiskuse juures on aga Kuresaare õhk puhas. Kevadeti, kui maa merest soojemaks muutub, tekib tihti udu. Sügisel aga, kui mandril sage udu valitseb, on Kuresaares ja üldse saarestikus teda vähe. Üldiselt on Kuresaares sügis soe ja hiline mere aeglase jahutamise tõttu.

Katolikuaegne piiskopiloss Kuresaares.
Chateau épiscopale de l'époque catholique à Kuressaare.

Tuul on Kuresaares ligi poole kõvem kui sisemaal. Tuule peasuund on edelast ja läänest. Kuigi tuul võrdlemisi kõva, on ta seejuures siiski pehme ning meeldiv, puudub sisemaa tuultele omane kõledus. Torme tuleb ette keskmiselt 20 korda aastas, peaaesjalikult sügisel ja talvel, suvel aga harva (1 kord kuus).

Päikesepaiste keskmist tundide arvu aastas võib arvata Kuresaares 2000 peale, s. o. rohkemaks kui sisemaal. Suvel on selgeid päevi üle poole, keskmiselt $\frac{6}{10}$, kuna aga talvel on pilves ilm ülekaalul.

Kuresaare tervishoiuline ülevaade.
Etat sanitaire de ville de Kuresaare (Arensburg).

Kuresaaret ühendavad ümbruskonnaga järgmised maanteed: Kui-vaste, Leisi ja Sõrve. Neist kuulub esimene ühendusepidamiseks talvel mandriga. Kaubanduslik läbikäimine mandriga, kui ka välismaadega toimub Roomasaare sadama kaudu; viimane asub Kuresaarest umbes 4,5 km kaugusel. Väikesemad, nõndanimetatud paadisadamad, asuvad linna serval.

Kuresaare võtab enese alla 1622 ha suuruse maa-ala. Linna külge kuulub territoriaalselt ka osa linna külje all asuvast Põllu alevist. Viimane osa ühes linnaga moodustab küll ühiku, ent administratiivselt allub see siiski Kaarma-Suure valda. Põllu alevi ja Kuresaare linna maa-ala suurus on kokku 2748 ha.

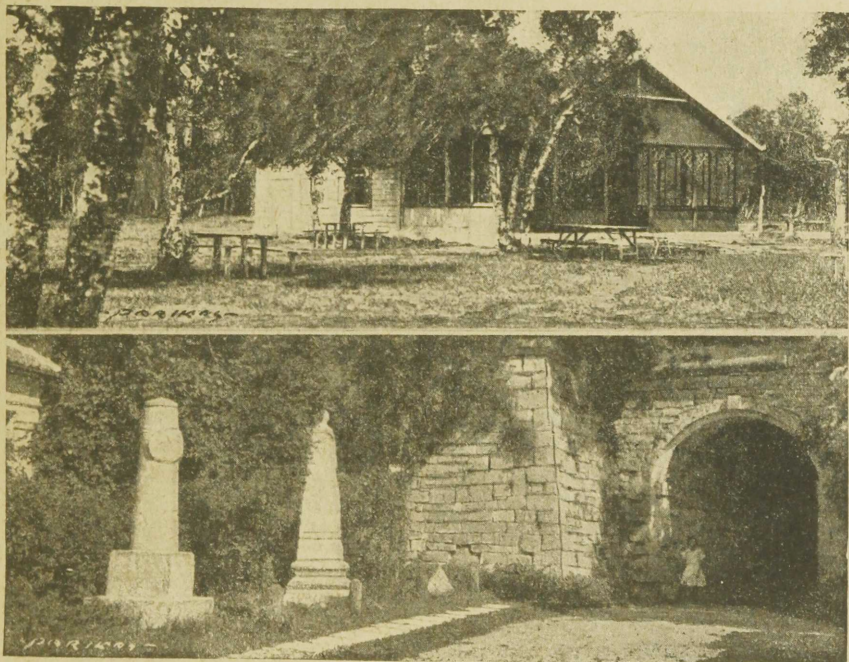
Viimase rahvalugemise andmete järele oli Kuresaares 653 maja — 988 elukorteriga. Põllu alevis asuvate majade arvel suureneb majade arv 191 võrra ja korterite arv 211 võrra. 1922. a. 1927. a.-ni on majade ja korterite arvus olnud väikesed muudatused. Juurde on ehitatud 5 maja 6 elukorteriga ja 1 kivehitis tsemenditööstuse jaoks. Ümberehitusi on selle aja jooksul olnud 10, mis on 3 elukorterit ja 3 tuba juurde andnud. Sama aja vältel on eluruume vähenenud — kas lammutamise või tuleõnnetuste läbi (viimaseid ainult üks juht) — 9 maja 13 elukorteriga. Iga maja kohta tuleb Kuresaares kortereid 1,5, kuna elanikke igas majas 5,2 ja igas korteris 3,4. Kuresaares oli 1922. a. elamuid, mille seinamaterjaliks oli puu — 474 ehk 72,6%, kivi — 137 ehk 21,0% ja sega — 42 ehk 6,4%. Katusematerjaliks elamuil oli puu — 15 ehk 2,3%, õled 4 ehk 0,6%, papp — 113 ehk 17,3%, plekk — 140 ehk 21,4%, kivi — 310 ehk 47,5%, sega — 48 ehk 7,4% ja muu materjal (roog) — 23 ehk 3,5%. Kuresaare linna 568 maja ehk 87,0% majade üldarvust on ühekordsed ja 85 ehk 18,0% kahekordsed. Majad on enamasti ühe ja kahe korteriga, s. o. 581 maja ehk 88,97%. Ülejäänud protsent (11,03%) on 3, 4, 5, ja 6 korteriga majad. Ühekordsetes majades oli elukortereid — 82,6% ja kahekordsetes — 17,4%. Linna korterite arvust (988) oli ühetoalisi kõige enam — 319 ehk 32,3%, kuna 2- ja 3-toalisi kortereid oli 398 ehk 40,3%; 4- ja rohkemtoalisi kortereid oli 271 ehk 27,4%. Üldse tuleb linna iga ühekordse maja kohta kortereid keskmiselt 1,44 ja kahekordsetes 2,02. Kortereid elanikkude tiheduse suhtes jagunevad järgmiselt: 1 elanik korteris — 18,7%, 2 elanikku — 24,3%, 3 elanikku — 18,3%, 4 elanikku — 14,6%, 5 elanikku — 10,3%, 6 ja rohkem elanikke — 7,0% — 6,8%. Seega asuvad maja esimesel korral 791 korterit, ehk 80,1% ja teisel korral 76 korterit ehk 7,7%. Pööningukorral oli ainult üks korter ehk 0,1%, kuna keldri- ja pool-keldrikorral 91 korterit ehk 9,2% asus. Mitmel majakorral oli kortereid 29 ehk 2,9%.

Kortereid, kus köök olemas — 95,2%, kuna 4,8% see puudub.

Elukortereid valgustatakse elektri ja petrooleumiga. Elektrivalgustusega kortereid oli 63,7% ja petrooleumivalgustusega 36,2%. Ülejäänud 0,1% kortereil oli valgustus teadmatu.

1922. a. oli Kuresaares 47,8% kortereist omaette väljakäigukoht, kuna 52,2% kortereist oli väljakäigukoht ühine kogu majale. Väljakäigukohad on umbes 2—3 m sügavuse auguga, mille seinad tehtud paekivist või puust ilma sideaineta. Mustuse läbimine neist seintest on kerge ja see imbub edasi, reostades ümbruse maapinda. Avalikke

I. Loode kohvik. Café. II. Lossi õu. La cour du château.

väljakäigukohti oli üldtarvitamiseks linnas kaks. Väljakäigukohtade mustus veetakse kinnistes kastides paari km kaugusele linnast mööda Loodi teed välja. Kuivad jäänused ja prügi ühes looma sõnnikuga kasutatakse ümbruskonna aedade ja põldude väetamiseks.

Kuresaare linna tänavate üldpikkus on 16,65 km ja nende pindala 160 000 m². Sellest pindalast on sõiduteed 130 000 m² ja kõnniteed 30 000 m². Sõiduteedest on kaetud munakividega 96 000 m² ja sillutamata ning prügitamata 34 000 m². Tänavaid valgustatakse elektriga. Pimedatel aegadel vältab valgustamine kella 4 p. l. kuni kella 12 öösel. Selleks on välja pandud umbes 100 elektrilampi.

Tööstusettevõtetest oleks Kuresaares nimetamiseväärt: nahavabrik, ketramise- ja lauavabrik. Esimene neist asub linna serval ja selle roiskvesi juhatakse Peduste jõkke. Kaks viimast vabrikut asuvad Pikal tänaval ja nende roiskvesi eemaldatakse kanali kaudu kuni karjamaani.

Linna ettevõttest võiks nimetada: elektrijaama, tapamaja, kaalukoda, merekümbelussutist ja kaks mudakümbelussutist. Tapamaja asub umbes 1 km linnast eemal ja seal toimub järelevaatus loomaarsti poolt tapetud loomade liha üle. Väljaspoolt turule toodava liha järelevaatus toimub turul vastavas ruumis.

Toiduainete kauplused on koondunud peaaesjalikult turu ümbrusse. Toiduainete müümine turul toimub lahtistel laudadel, mis tervishoiuliselt soovimata nähtus, sest toiduained kattuvad tolmu ja muu mustusega.

Linna ja maakonna arst asuvad Kuresaares. Maakonna haigemaja — 40 voodiga — asub Loode maanteel, Lippilaidul. Viimases ravitakse nii maakonna, kui ka linna haigeid. Haigemajas töötab 2 arsti, 3 õde ja 10 teenijat. Nakkushaiguste puhul kasutatakse haigete mahutamiseks maakonna haigemaja kõrval asuvat 6-toalist kivimaja. Nimetatud haigemajas toimub ka haigete ambulatoorne ravimine. Haigemajas on desinfektsiooni aparaat — puust kong katla peal. Nakkushaiguste puhul tehakse haigete korteris desinfektsiooni formaliini-aurutamise aparaadiga. Ühtlasi on linnal ka hoolekande-õde, kes käib vaatamas haigeid kodus. 1927. a. oli Kuresaares praktiseerivaid arste 9, kuna suvel nende arv tunduvalt tõuseb Tartust ja Tallinnast sõitnute tõttu. Linnas on 2 apteeki: üks maakonna oma, teine eraomandus. Surnuaed on 3 km linnast eemal linna maa-alal. Kuresaare andmed sündimusest, suremusest ja haigustest on eelpool toodud ühes Saare maakonna andmetega.

Elanikkude arvu poolest kuulub Kuresaare väikelinnade hulka. 1922. a. elas Kuresaares üldse 3 364 elanikku, neist oli 1 359 meest ja 2 005 naist, seega naisterahvaid 646 võrra meesterahvaist rohkem. Kuresaare on suurima naiste ülekaaluga, iga 1 000 mehe kohta tuleb — 1475 naist ja iga 1000 naise kohta — 678 meest, kuna kogu Eestis iga 1000 mehe kohta 1 128 naist, 1 000 naise kohta — 887 meest tuleb. Kui vaadata aastate kohta suhtarvused, siis näeme, et Kuresaare on ainuke linn, kus rahvaarv kahanenud võrreldes 1881. a. Kuresaares oli elanikke 1881. a. — 100%, 1897. a. — 133,3% ja 1922. a. — 97,4%. Rahvaarvu kahanemist Kuresaares on osalt mõjutanud asjaolu, et kahel esimesel rahvalugemisel on arvestatud ka sõjaväelasi, kuna 1922. a. need eraldi arvestati.

Meestest oli 1922. a. vallalisi 55,6% (61,0%) — sulgudes vastavad 1881. a. arvud —, abielus 40,2% (36,2%), leski 4,0% (2,6%) ja lahutatuid 0,2% (0,2%); naistest oli vallalisi 54,8% (58,9%), abielus 28,8% (27,6%), leski 16,1% (13,2%) ja lahutatuid 0,3% (0,3%). Üldse Kuresaare elanikest oli vallalisi 55,1% (59,7%), abielus 33,4% (31,2%),

leski 11,2% (8,9%) ja lahutatuid 0,1%, s. o. 36 inimest ning 1881. a. — 0,0% ehk 17 inimest.

Eestlasi oli 1922. a. Kuresaares 79,3% (48,8%), sakslasi 11,9% (41,1%), venelasi 4,6% (7,2%), rootslasi 1,0%, juute 1,2% (2,6%) ja muid 2,0% (0,3%). Kuresaare elanikkude jaotuses rahvuse järele 1881.—1922. a. näeme, et eestlaste arv on kasvanud absoluutselt kui ka suhteliselt, kuna sakslaste arv on tunduvalt vähenenud nii absoluutselt kui ka suhteliselt, samuti ka venelaste arv.

Kuresaare elanikkudest 10 aasta vanusest alates ei osanud lugeda ega kirjutada: 2,7% (mehi — 2,6% ja naisi 2,9%). Kuna ainult lugeda oskajaid oli 5,6% (mehi — 2,4%, naisi — 7,5%), seega täielikult kirjaoskajaid 91,7% (mehi 95,0% ja naisi 89,6%). Üldse oli linnades lugemisoskusetuid 2,4% (mehi 1,7% ja naisi 3,0%) ja kirjutamisoskusetuid 5,8% (mehi 3,0% ja naisi 8,0%).

Usu järele kuuluvad Kuresaare linna elanikud: luteri 63,4% (77,4%), ap.-õigeusk 32,6% (18,6%), Rooma-kat. 0,5% (0,6%), baptisti 0,1% (0,0%), juudi 1,2% (3,2%) ja muud usud ühes väljaspool uske 2,2% (0,2%).

Kuresaare veevarustus ja kanalisatsioon.

L'eau potable et l'eaux d'égouts de Kuresaare.

Kuresaare elanikud saavad oma joogivee 4-st linna avalikust puurkaevust ja üle 600 erakaevust. Erakaevud, mis peaaegu iga maja juures, on kahte tüüpi: a) paekivist seintega — ilma sideaineta — madalamad kaevud, mis vähemalt paekihini läbi viidud ja osalt kuni 8 m sügavuseni ulatuvad; b) sügavamad puurkaevud, mille pealmine osa paekivi-seintest koosneb. Madalamatest kaevudest võetakse harilikult vett pangega, mida rattal oleva köie või keti abil tõstetakse, kuna suurem osa sügavamatest kaevudest on pumbaga varustatud. Madalamaid kaevusid võib juba umbes 5 minuga tühjaks teha, mille järel nad umbes veerand tunni jooksul jälle veega täituvad. Tuleõnnetuste puhul võetakse vett tulekustutamiseks peaaesjalikult lahtistest kaevudest, mille veehulga kohta on tuletõrje pealikutel täpsad andmed. Puurkaevude sügavus ulatub kuni 27 meetrini. Selles sügavuses leiduv vesi on sageli vähe soolakas ja kollakas ja alles sügavamate kihtide vesi osutub selgemaks ja magedamaks. Endise Vildenbergi vabriku hoovis kuni 120 m sügavuseni puuritud kaev andnud liiga karedat nahatööstusele kõlbmata vett ja jäänud seepärast kasutamata. Juurdekutsutud eriteadlase arvamuse järele oleks pidanud kaevu veel 60 m võrra sügavamale puurima pehmema vee saamiseks. Geol. A. Luha arvamusel võiks Kuresaares pehme vesi veelgi sügavamal olla, lähtudes Rohukülas (kirj. nr. 12) puuritud puuraugu andmeist, kus 180 m sügavuses leidis arteesiline hea ja väga pehme (2,2° Saksa kraadi) vesi, mis maapinnani tõusis, 400 ämbrit ehk 4 920 liitrit minutis andes.

Viimasel ajal satub vett kaevu ka ülemistest reostatud kihtidest. Ka teiste mitte veekindlate seintega kaevude vesi reostub sisseimbuva ebapuhta veega, mis iseäranis kevadel maapinnalt, vett läbilaskvate seintega roiskvee- ja väljakäiguaukudest tuleb. Uuritud 11 kaevu veest (vt. tab. raamatu lõpus) sisaldab suurem osa orgaaniliste olluste lammutusaineid ammoniaaki ja salpeetrishapet, jälgedest kuni 0,8 mg 1 liitris, mis neid tervishoiulises suhtes kahtlaseks või kõlbmatuks teeb, arvestades ka vee värvust, selguse kraadi, maitset ja mineraalolluseid.

Kuresaare linna mudakümbulasutis.
Etabliss. de bains de boue de la ville de Kuresaare.

Kloori sisaldub mõne kaevu vees liiga rohkesti, nii et vesi tundub soolakana. Ühes kaevus on kloori alla 100 mg 1 liitris, 5 kaevu vees on kloori 120—262 mg, 3 kaevu vees 364—386 mg, kahes kaevus üle 500 mg. Missugustes kaevudes ja mil määral kloor maa pealt tulnud roiskveest või maa sees olevaist soolatükkidest pärit on, ei või kindlasti öelda, sest isegi puurpumbad ja n. n. arteesiakaevud võivad reostuda, kui nende torud mitte korras pole. Ka ammoniaak ja väävelvesinik ei tarvitse alati pärit olla kaevu ümbruse reostamisest, sest neid leidub mõnikord täitsa korras olevate sügavate kaevude vees, mille veeandvates kihtides on mainitud aineid tekitavaid olluseid. Et teada saada, missu-

gustesse kaevudesse baktereid satub, tuleb kaevu veesid mitmel aasta-ajal bakterioloogiliselt uurida, ära määrates bakterite üldarv ja kolitiiter, s. o. missuguses minimaalses veehulgas leidub bacterium coli com. Niipea kui keemil.-bakterioloogiline laboratoorium Kuresaases asutatakse, tuleb see töö läbi viia. Loodetavasti tehakse seda varsti, sest nimetatud laboratoorium, mille asutamist Tervishoiu- ja Hoolekandevalitsus aineliselt toetada on lubanud, on igas linnas, eriti veel kuurordis, hädatarvilik, ka haiguste äramääramiseks — diagnoosimiseks, toiduainete, jookide ja teiste asjade uurimiseks.

Nagu öeldud, reostub linna aluspõhi roiskveega ja kui kord linn paremat vett muretseda kavatseb, tuleks selleks sügavam arteesiakaev ehitada, kust torustik alguses tuleks tähtsamatesse linnaosadesse juhtida. Kaalumisele tuleks võtta, kuivõrra seks otstarbeks Vildenbergi kaevu kasutada saaks, teda süvendades.

Linna piirkonnas on olemas üksikud kanalid, millesse juhitakse tänavatelt vihmavesi ja osalt ka majaveed ja äratarvitatud veed kümb-lusasutistest. Lühem kanal asub Vaestekooli tänava piirkonnas, kuna pikem kanal, Turu ja Pika tän. nurgalt alates, on mereni viidud, kus ta Tori sadamasse suubub. Pealt laudadega kaetud kanal on $\frac{1}{2}$ — $\frac{3}{4}$ m lai ja 1 m sügav, paekividest seintega ja munakividest põhjaga. Kanali viimase osa, alates Veski tänavast, moodustab 30-sm. savitoru; väljalaskekohal on toru puust, nelinurkne. Kanali langus on puudulik.

Ühes uue veevarustusega tuleks läbi viia ka linna korralik kanalisatsioon. Andmete puudusel linna kõrgusemõõtude (relieefi) kohta (sellekohast plaani kõrgusejoontega pole olemas) võib ainult skemaatilisel kanalisatsiooni vee ärajuhtimise võimalused dr. ing. E. Leppiku arvamuse järele järgmiselt ära tähendada:

Üldkava tuleb nii koostada, et ta oleks osadekaupa teostatav. Esi-meses järjekorras on läbi viidav kanalisatsioon olemasoleva kanali ümb-ruskonnas, juhtides sinna harutorud, mis aga kokkukõlas peaks olema kanalisatsiooni üldkavaga. Selleks oleks ka tarvilik kanalit põhjalikult puhastada ja tema langust suurendada. Vett tuleks enne merre lask-mist koguda sügavasse kaevu, kust teda setteruhjasse või otsekohe merre pumbata tuleks. Muda kaevust või setteruhjast oleks tarvilik praamidesse pumbata, mida võiks mootorpaadiga merele vedada ja seal tühjendada. Tulevikus, täielikuma sisseseadu juures võiks kaalumise alla võtta ka muda kasutamist väetisainena. Ühetaolise maapinna tõttu tuleb terve linna kanalisatsioonikava teostamisel peakanal oma viima-ses osas asetada 5—6 m sügavusele, mis kulukas, kuid see on mööda-pääsematu nõutava languse kättesaamiseks.

Lõpul tuleb veel tähendada, et ka kümb-lusasutiste kanalisatsioon kõikidele nõuetele ei vasta, mida tuleb üldkava koostamisel silmas pidada.

Kuresaare kuurordina ja suvituskohana.

Kuresaare — Station de villégiature et de cure.

Vabariigi valitsuse otsuse põhjal 23. sept. 1927. a. tunnistati Kuresaare linn järgmistes piirides tervishoiu kaitse all olevaks (kirj. nr. 14):

Alates NO 1° 47' sihis mererannast Nasva jõge mööda (magistraal) üles 853 meetri pikkuselt, Muluta mõisa järele olevat maad mööda kuni Suure lahe ja Paadla lahe vahel oleva kitsuse kõige kitsama kohani, sealt NO sihis 1439,5 meetri pikkuselt kuni Parila talu õuekraadi nurgani, siit sama talu heinamaad mööda NO 72° 28' sihis 549 meetri pikkuselt kuni Parila-Kellamäe ristikivini, sealt ristikivist NO 83° 51' sihis 1120,5 meetri pikkuselt Kellamäe asunduse karjamaad ja põldu mööda kuni Kellamäe-Tingiste mõisa ristikivini, sealt edasi NO 76° 59' sihis 245 meetri pikkuselt kuni Kudapäe-Suuremõisa — Tingiste ristikivini, edasi SO 33° 30' sihis 1854,5 meetri pikkuselt Kaarma-Suuremõisa ja Kudjäpae asunduse põldusid ja heinamaid mööda üle Püha maantee ja Marjenthali tee lõikepunkti otsejoones Sepa laheni ja mererand ühes ühe kilomeetri laiuse merevee koguga, arvates kuiva maa piirist suvitus-ravitsuskoha piiride pikkuselt.

Kogu Saaremaa piir on sulgpiir — meri, mis sünnitab rohkesti lahti ja milles leidub rohkel arvul tervismuda. Tervismuda leidub Saaremaal ka järvis. Tähtsamaiks tervismuda leiukohiks Saaremaal tuleb pidada Kuresaare lähedal asuvaid 3 järve — Suur ja Väike laht ning Paadla laht, samuti ka Abaja ja Kiirasaare lahti.

Suure lahe pindala — 6 km², Paadla lahe pindala — 0,8 km² ja Väikese lahe pindala — 1,2 km². Kaks esimest järve on omavahel ühendatud. Tervismuda leid Suures lahes on õige suur. Selle kihi läbimõõt on kohati 2 m ja kattub umbes 0,5 m paksuse veekihiga ning võtab oma alla ligi 2,5 km² kogu järve pindalast. Siit ammutavad oma tervismuda Kuresaare kümblusasutised. Muda on pehme, määrdetoolise koostuvusega, leelise reaktsiooniga, lõhnab väävelvesinikuga ja temas ei leidu kõvu osi.

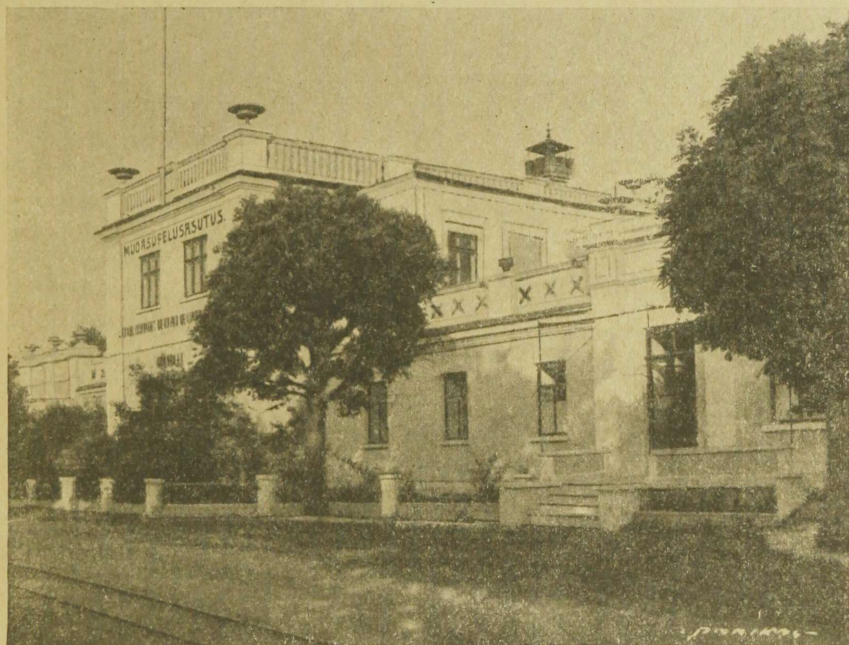
Abaja lahes, mis asub Kihelkonna alevikust umbes 1 km eemal, leidub tervismuda lahe keskpaigas ligikaudu 0,5 km² ulatuses; tervismuda kihi läbimõõt on umbes 0,5 m ja seda katva veekihi kõrgus ligi 1 m. Muda on mustjashalli värvusega, kohati liivata, kohati aga segatud põhjaliivaga; reaktsioon — leelisene ja lõhnab väävelvesinikuga. Tervismuda leidub veel Rootsiküla ranniku lahes. See laht ei ole endast suur, ent mudakihi läbimõõt eelmisest leiukohast suurem — umbes 1 m ja kattub palju õhukesema veekihiga.

Abaja lahe esimesed tervismuda tarvitajad olid kohalikud elanikud. Rootsikülla asutati ka esimene Saaremaa tervismuda-kümblusasutis 1824. a. parun Buxhoewdeni poolt. Viimane töötas seal 10 aastat ja

asutis suleti 1834. a. Enne ilmasõda hakati sinna uut tervismudakümbklusasutist ehitama, ent sõja tõttu jäi ehitis pooleli ja lõhuti hiljemini ära. Rootsikülalt veeti enne sõda tervismuda ka Riiga ja Liibavi.

Kiirasaare lahes, mis asub Kihelkonna alevikust ligi 3 km kaugusel, leidub tervismuda vähemalt Ansu laiu ja Oitme nina vahel, umbes 0,5 m kaldast, siis Suure Sitiku ja Telvemaa saarte kohal, Esimeses kohas on muda leid vast tiinu piirides; mudakihi läbimõõt 0,5 m ja muda katva veekihi paksus ligi 1 m. Suure Sitiku ja Telvemaa saarte kohal

„Roomasaare“ mudakümbklusasutis. Établiss. des bains de boue „Roomasaare“.

on muda leiukoha ulatus umbes paar tiinu. Suure Sitiku saare kohal on muda kaetud ligi meetripaksuse veekihiga ja selle all muda 0,5 m paksuses, sauesel põhjal. Telvemaa saare kohal on mudakihi läbimõõt pea sama suur, kui eelmiseski leiukohas, ainult muda kattev veekiht on kaugelt sügavam — ligi 2 m.

Eelpoolnimetatud tervismuda leiukohtade mudal on pea samased omadused, mis Rootsiküla kohal lahes leiduva omalgi.

Kiirasaare tervismuda tarvitamine haiguste ravimiseks kohalikkude elanikkude hulgas oli ammugi pruugiks. Nad soetasid enne ilmasõda seks otstarbeks omale isegi 3 vanniga eraldi maja.

1834. a. suleti Rootsiküla mudakümbblasasutis ja et Kuresaare lähedal Suures lahes rikkalikult tervismuda leidus, avas J. Weise 1840. a. Kuresaares mudakümbblasasutise. Mudakümbluste tarvitajate arvu suurenemise ja kümbblasasutise puuete tõttu lõhkus asutaja selle ära ja ehitas uue 1852. a. juba rohkem linna sisse — Pargi tänavale. Praegusel ajal kuulub viimane Kuresaare linna omandusse ja töötab 60 mudavanniga.

1876. a. avas dr. Mierzejevski lisaks veel mudakümbblasasutise „Roomasaare“. Ilmasõja ajal lõpetas nimetatud kümbblasasutis enda tegevuse ja avati hiljemini uuesti 1924. a. See mahutab 30 vannituba 60 vanniga.

Et kahest mudakümbblasasutisest kümbbluse tarvitajate arvu suurenemise tõttu Kuresaares vähe oli, avasid dr.-d C. Wiedemann ja G. Carstens 1883. a. n. n. „Uue mudakümbblasasutise“ Pargi tänavale, mis töötab seni 36 vannitoa ja 72 mudavanniga.

Kõik mainitud kolm mudakümbblasasutist võtavad oma vannide jaoks muda Suurest lahest. Viimane asub Kuresaarest umbes 4 km WNW pool. Selle suurus on 6 km² ja keskmine sügavus 2—2,5 m. Nimetatud järv on ühenduses lähedal läänes asuva Paadla lahega, mille suurus 0,8 km². Mõlemaid järvi ühendab merega Nasva jõgi. Suurde lahte suubuvad: Kellamäe kraav ja Parila oja; mõlemad on mageda veega ojakesed. Muda asub nimetatud järves lademeis, umbes 0,3—0,5 m sügavuses veepinnalt ja täidab ligikaudu 2,5 km² järve pinnast ning mudakihi paksus ulatub kohati 2 m-ni; mudakihi all asuv põhi on saune ja segatud liivaga. Mudal kasvavad peaasjalikult *Chara foetida* ja teised veetaimed. Rohkuse poolest leidub Suures lahes rohkem tervismuda kui üheski teises leiukohas Eestis.

Juba oma välimuse poolest erineb Kuresaare tervismuda teistest Eesti tervismudadest. Kuresaare tervismuda on tumehall, roheka helkusega, süldisarnane; veest väljavõetult laguneb see väikesteks tükkideks ja esineb vedelavõitu rohekashalli pudruna. Pealmise kihi muda on vedelam kui alumise oma ja viimane ei lagune nii ruttu tükkideks. Muda on määrdesarnane pehme ja libe. Näppude vahel hõõrumisel ei tundu tas liivateri ega muid kõvu osi. Ta on leelisreaktsiooniga ja lõhnab tugevasti väävelvesinikuga, kuna maik on nõrksoolane ja leelisene. Tal on omadus mitte kleepuda tihedalt ihule nagu teised Eesti tervismudad, vaid on hõlpsasti ärapestav. Mikroskopeerimisel leidub mudas: räniteri, mitut seltsi ränivetikaid ja nende ränisoomuseid, musti väävelraua täppe ja mitmesuguseid taimerakke ning baktereid.

Kuresaare tervismuda on mitmel korral uuritud, kuid viimastest tema koostumise analüüsides tuleks täpsaimaks pidada ins. G. Schneider'i oma, mis tehtud 1905. a. Selle analüüsi järgi koosneb Kuresaare kuiv tervismuda:

24. tab. Kuresaare kuiv tervismuda. Boue (seche) de Kuresaare.

SiO ₂	39,04%	Cl	1,20%
Fe	3,05%	P ₂ O ₅	0,25%
Al ₂ O ₃	8,38%	CO ₂	4,60%
CaO	3,41%	H ₂ O (keemiliselt seotud)	3,19%
MgO	1,94%	Orgaanilisi aineid	31,57%
SO ₃	0,09%		100,25%
S (seotud)	1,59%	Kloori O ₂ ekvivalent	0,25%
S (vaba)	jäljed		100,00%
K ₂ O	1,12%	Na ₂ O	0,82%

Looduslik Kuresaare tervismuda on hajum (dispersed System), mille iseloomu kohta leidub vähe andmeid. Hajumise vahend — peaaegu mage merevesi, erikaaluga 1,006 — näib Kuresaare mudas kaunis püsiv olevat. Nii leidis A. Goebel (1854) mitmes katses keskmiselt 92,43% vett. Prof. Glasenapp'i järele (1905) sisaldus Kuresaare tervismudas 93,55% vett, ja M. Kand'i poolt 1923.—1925. a. ettevõetud katsetel saadi keskmiselt 93,45% vett. Nagu ins. C. Schneider'i analüüsi andmeist näha, sisaldab Kuresaare tervismuda 31,57% orgaanilisi aineid, kuna A. Goebel'i järele see arv 37,69% ja prof. Glasenapp'i järele 31,32% on. Kuresaare tervismuda erikaal on toorel kujul 1,027 ja kuival kujul 1,875; erisoojus 0,85; soojusejuhitavus 1,18 ja elektri erijuhitavus $K_{15} = 30,0 \cdot 10^{-4}$. Kataforeesi katsel kanti edasi mudakiht katsetorus anoodi poole.

Kuresaare muda on neist vähestest Eesti tervismudadest, mille raadioaktiivsuse üle andmeid leidub ka väliskirjanduses. Uurides 1904. a. Venemaa tervismudade raadioaktiivsust, leidis prof. J. Borgmann, et ka Kuresaare tervismuda on raadioaktiivne. 1923.—1924. a. toimetasisid prof. F. Dreyer ja M. Kand Eesti tervismudade raadioaktiivsuse mõõtmist. Korduvalt katseil (üle 300) tõestus ka neile Kuresaare tervismuda raadioaktiivsus. Tema keskmine aktiivsus oli 6,3 Mache ühikut liitri tooresmudale, minim. 2,0 Mache ja maxim. 10,0 Mache. Ümber arvutades prof. J. Borgmann'i andmeid, saame 6,4 Mache liitri mudale. Missuguse raadioaktiivsete ainete gruppi Kuresaare tervismuda aktiivsus kuulub, pole seni tõestatud.

Supelvõõraste arv kõikus Kuresaares enne ilmasõda iga aasta 2500—3000 piirides ja enamuse neist moodustasid venelased Peterburist, Moskvast ja mujalt, kes kogu suve (2—3 kuud) mööda saatsid Kuresaares. Peale ilmasõda on supelvõõraste arv tunduvalt vähenenud ühenduse puudumise ja kuurordi tundmatuse tõttu välismail.

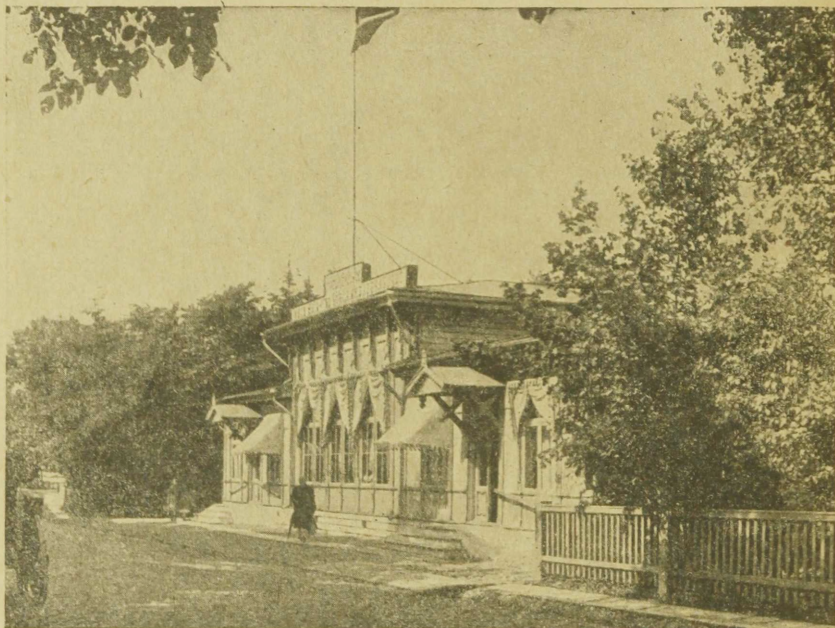
Hilisemal aastail on supelvõõraste arv kõikunud 1600 (1922. a.) ja 1750 (1926. a.) piirides. Suurim osa supelvõõraid on nüüd rahvuselt eestlasi; ent viimastel aastatel on välismaalaste, peaaesjalikult soomlaste, rootslaste ja lätlaste protsent järjekindlalt tõusnud. Näiteks:

1925. a. oli välismaalasi-supelvõõraid 18%, 1926. a. — 27% ja 1927. a. — 34%.

Suvilaid leidub Kuresaares vähe. Supelvõõrad leiavad korterit allüürilistena perekondades ja majades. Üüritavaid kortereid on üldse umbes 300 ümber — ligi 1000 toaga. Peale selle on veel kolm võõraste-maja ja üheksa pansiooni. Toa eest pansiooniga nõuti 1925. a. 6—8—10 tuhat marka kuus, peaaegu samad hinnad olid ka 1926. ja 1927. aastal.

Muda- ja kümbblasutisi on Kuresaares järgmised: 1) linna muda-kümbblasutis, 2) uus mudakümbblasutis, 3) „Roomasaare“ mudakümb-

Kuresaare uus mudakümbblasutis.

Nouveau établiss. des bains de boue en Kuresaare.

lutasutis ja 4) merikümbblasutis meestele ja naistele. Vanni hinnad 1925.—1927. a. on olnud peaaegu püsivad. Väikesed muudatused on sündinud ainult 1926. a. loputusvanni ja sooja muda hinnas. Näiteks maksis 1925. a. sooja muda toop 2,5 mk., kuna 1926. a. — 2,0 mk. ja 1927. a. — 2,5 mk. Loputusvann maksis 1925. a. 10 mk., 1926. a. aga 25 mk. ja 1927. a. jälle 10 mk. Hinnavahe oleneb peaaesjalikult kella-ajast, mil vanni saadakse; kella 2—4 p. l. on vanni hind poole odavam, peale külma merevee (35 mk.), söehappe (200 mk.) ja hapniku (200 mk.) vannide, mille hinnad on alati ühesugused. Näiteks maksis toop

külma muda 1925.—1927. a. kuni kella 2 p. 1. — 1,5 mk. ja kella 2—4 p. 1. 1 mark.

Mudaga ravitakse Kuresaares järgmisi haigusi: südame-, vere- soonte-, ainetevahetuse-haigusi (rahhiiti ehk inglise haigust, verevae- sust, skrofuloosi, liigrasvasust, liigesepõletikku), närvihaigusi, lihaste ja liigete reumatismi, luu- ja liigesehaigusi, nahahaigusi, naistehaigusi, lihaste- ja liigestekangestusi, ussjätku-põletikku ja muid harvemini esinevaid haigusi. Mudavanne ei tohi võtta järgmiste tähtsamate hai- guste puhul: puudulikult kompenseeritud südamevead, ägedad nakkus- haigused ja mõned raskemad kopsuhaigused, nagu progresseeruv tiisi- kus, emfüseem.

Supelrand on 2—3 km pikk, kivine, aeglaselt meres sügavaks mi- nev, nii et supelda saab meres veel umbes 100—200 sülda kaldast eemal. Erilisi korraldusi suplemiseks pole. Ainult õhu- ja päikesevannide võtmiseks on määratud lossimäe veer. Merevee temperatuur kõigub suvel 15 ja 20° C. vahel.

Mis puutub Kuresaares meelelahutuse võimalustesse, siis korral- datakse siin tihti pidusid, suuremalt jaolt Eesti seltsimajas, kus näite- lava olemas. Samuti korraldatakse väljasõitused ümbruskonna saartele ja maa sisemusse. Linnas on 2 kino, spordiväli, murutõnise plats ja kuursaali ees laste mänguplats. Kuursaali ees mängib teatud tundidel päevas muusika. Jalutuseks on kindluse ümbruses ja selle vallil jalu- tusteedega läbistatud puistik. Peale selle on linnal veel oma paadid ja süstad, samuti ka eraettevõtjail, kellel peale paatide ja süstade veel jahid ning mootorpaadid üürile andmiseks olemas. Paatide ja süstade tunnihinnad on 1925.—1926. a. kõikunud 20—25 mk. tunnis ja jahi hin- nad 60—75 mk. tunnis.

Kitsarööpalise raudtee jaam asub linna sees, kust rong ühendust peab sadamaga iga laevaihenduse päeval. Harilikult on kaks korda nädalas laevaihendus Rohukülaga (Haapsalus) ja kord Tallinnaga. Peale raudtee peavad Roomasaare-Kuresaare vahelist ühendust veel omnibused ja voorimehed.

* Kuresaare, kui kuurordi olude parandamiseks ja tõstmiseks oli 11. aug. 1925. a. ühine arstide nõupidamine, kus vastu võeti rida ette- panekuid, millest on teostatud: mudakümbblasutistes on korraldatud dušid ja pargiteid niisutatakse kuivadel ilmadel veega.

1928. a. kavatakse asutada mereranda karastavate jookide, s. o. kefiri, jugurdi ja teiste piimasaaduste ning mineraalvete joogikoht, samuti ka laste mänguplats. Randa ehitatakse paviljon. Üürikorterid, pansioonid ja hotellid võetakse tervishoiulisele kontrollile. Üldise linna tervishoiu olude tõstmine kavatakse järk-järgult teostada juba 1930. aastaks. Alalisi arste on Kuresaares 9, kuna suvel teistest linna- dest arste veel juurde tuleb.

Toome lõpuks Kuresaare linna kulud ja tulud rahvatervishoiu peale.

25. tab. Kuresaare linna kulud ja tulud rahvatervishoiu peale Emk.
Dépenses et recettes de Kuresaare pour l'hygiène publ. et l'assistance en Emk.

	Tervishoid L'hygiène publ.	Hoolekanne Assistance	
Aasta Année	Kulud Dépenses	Kulud Dépenses	Tulud Recettes
1924.	198 050	1 453 947	410 317
1925.	219 462	1 821 225	446 000
1926.	217 201	1 822 238	310 000
1927.	256 000	2 475 325	202 000

Kaastöölised. Collaborateurs.

Saaremaa uurimisest või kirjeldusest on osa võtnud: loomaarst A. Arras (loomatervishoid), dr. H. Busch, agr. J. Jaanhold (piimatalitused), M. Kand (tervismuda), stud. M. Kask (Ruhnu saar), dr. K. Kaur, dr. E. Lasberg (rahvatervishoid), dr. ing. E. Leppik (Kuresaare veevarustus ja kanalisatsioon), dr. S. Lind (elamud, saunad jne., osa joogivee kirj., suvituskohad, osa elanik. kirj.), cand. A. Luha (geoloog. osa), stud. A. Okas, prof. A. Rammul (osa joogivee kirj., koolid, ühinged, osa elanik. kirj., prantsusk. kokkuvõte), dr. A. Reimann, dr. K. Rumma (alevikud, Kuresaare elanikud), cand. J. Sütt (meteorol. osa), lic. phil. A. Tammekann (maatead. osa), dr. A. Tilk, dr. J. Vilde (osa elan. kirj.).

Andmete eest tänu: Saare maakonnaarst H. Martinsonile, Kuresaare linnaarst K. Russovile, Saare maavalitsusele ja Kuresaare linnavalitsusele; klišeede eest — J. ja P. Parikasele, Riigi Statistika Keskbüroole ja „Ühistegeliste Uudiste“ toimetusele.

Kirjandus. Bibliographie.

Peale tekstis nimetatud allikate on veel järgmisi töid kasutatud:

1. Dreyer, F. ja Kand, M. — Eesti tervismuda raadioaktiivsus.
2. Eesti Põllumajandus (IV ja V) 1925. ja 1926. a.
3. Kand, M. — Beiträge zur Chemie und Physik des Arensburger Heilschlammes. Riiikliku Katsekoja Teated, 1925.
4. Klein, E. — Runö folklivet i en gammal svensk by. Uppsala, 1924.
5. Kurrik, V. — Saaremaa kliimaolud (käsikirjas).
6. Köstner, N. — Eesti sõdurite pikkus 1924. a. E. Statist. 1927, nr. 65.
7. Lasberg, E. — Omavalitsuste kulud tervishoiu ja hoolekande peale 1925. a. E. Statist. 1927, nr. 65.
8. Lüüs, A. — Sugemed vigaste laste kohta Eestis, 1923, lk. 24—30, 52.
9. Neuhaus, H. — Eesti linnade ja alevite sissetulekud ja väljaminekud 1924. a. E. Statist. 1926, nr. 52.
10. Neuhaus, H. — Eesti linnade ja alevite tulud ja kulud 1925. a. E. Statist. 1927, nr. 66.

11. Ohu, A. — Tuuled Eestis (käsikirjas).
12. Pogrebov — Geol. vestnik 1916, t. 2, nr. 4, lk. 197.
13. Rammul, A. — Algkooli ruumid ja tervishoidlised tingimused. Eesti demograafia I — Haridus Eestis, 1924, lk. 77—105.
14. Riigi Teataja 1927, nr. 87.
15. Riikline aadress-raamat 1926—1927, lk. 409—503.
16. Sresnewsky, B.— 25-jährige Mittelwerte der Niederschläge.
17. Sütt, J. — Temperatuuriolud Eestis (käsikirjas).
18. Talvik, S. — Die Lepra im Kreise Oesel, 1921.
19. Vild, G. — Ob osadkah v Rossijskoi Imperii.
20. Volmer, L. — Sünnitusabiandmine Eestis (käsikirjas).
21. 1922. a. üldrahvalugemise andmed. Riigi Stat. Keskbüroo väljaanded.

Résumé français.

Le genre de vie, le travail, la nourriture, le logement et l'entourage aussi bien que l'hérédité exercent une grande influence sur la santé de l'homme.

Il n'y a guère qu'une vingtaine d'années qu'on a commencé à étudier sérieusement l'hérédité tandis que l'on a, depuis longtemps déjà, mis en lumière l'importance de l'entourage et dès la première moitié du siècle passé on a travaillé dans maints états de vieille culture, à son amélioration et à son assainissement. L'impulsion fut donnée par les maladies et la haute mortalité dans les villes-résultant tant des maladies ordinaires d'un caractère permanent que des épidémies, qui y revinrent de temps à autre, d'autant plus effrayantes qu'elles furent plus inattendues.

En Angleterre les recherches concernant les assainissements des villes prirent de 1830—1850 une grande ampleur. La croissance très rapide des villes et l'affluence de grandes masses humaines sur des territoires relativement petits, par l'aggravation considérable de l'état hygiénique qu'elles provoquèrent, rendirent indispensables l'assainissement des agglomérations urbaines. Les médecins attiraient depuis longtemps l'attention de l'Etat et des administrations autonomes sur le fait que les maladies et la mortalité dans les villes étaient beaucoup plus grandes qu'à la campagne, que beaucoup des maladies peuvent être prévenues et que des rénovations hygiéniques s'y imposent absolument.

L'épidémie de cholera qui, en 1823 causa d'effrayants ravages en Angleterre ainsi qu'en Europe souligna avec force la nécessité d'une amélioration de l'état de choses alors existant.

En 1843 en Angleterre une commission royale d'étude fut créée et reçut pour mission d'enquêter sur l'état hygiénique des grandes villes et de suggérer les moyens par lesquels on pourrait obvier aux maux découverts.

A la suite du travail de la commission, parut en 1848 le très connu et fondamental „Public health Act“ auquel suivirent bientôt des rénovations pratiques et améliorations essentielles dans le domaine de l'hygiène. Les taudis des quartiers aux rues étroites furent jetés à bas et

à leur place, le long de rues élargies furent construites de nouvelles maisons avec de logements spacieux. L'éloignement des immondices et des eaux d'égouts (sewage) fut assuré au moyen de canalisations souterraines ou d'autre manière, des canalisations d'eau potable furent construites, un contrôle sévère des produits d'alimentation fut établi en même temps qu'une meilleure organisation des soins aux malades et de l'assistance aux indigents. Les résultats furent bons. Les maladies infectieuses et la mortalité diminuèrent, bien qu'on ne put lutter avec un succès suffisant contre certaines maladies infectieuses dont les microbes — encore inconnus à cette époque — là ne furent guère étudiés qu'à partir de 1880. Plus tard aussi autres pays commencèrent l'assainissement de leurs villes.

Le plan d'étude suivi dans cet ouvrage fut accepté par le Conseil de l'hygiène ainsi que les données relatives aux parties de l'enquête. Outre l'étude et la description des agglomérations, des habitations, de la vie et des conditions de vie, qui leur étaient confiées, les boursiers-médecins et les étudiants des cours supérieurs avaient pour mission de répandre la connaissance de l'hygiène dans le peuple soit au moyen de conférences soit par de simples conversations.

A coté des descriptions nous apportons dans notre travail des indications et des directives pour l'assainissement, desquelles — nous espérons — qu'elles seront pour les fonctionnaires de l'Etat et des administrations locales, de même que pour les constructeurs la base d'améliorations et de rénovations dans le domaine de l'hygiène.

A l'arrondissement de Saare (Oesel) appartiennent les îles Saare (Oesel), Muhu (Moon), Ruhnu (Runö) et d'autres plus petites îles. L'étendue territoriale de l'arrondissement est 2914 km². La superficie de l'île de Saare (Oesel) est en général peu élevée et plane; les lieux centraux les plus élevés de l'île atteignent jusqu'à 55 m de hauteur. Le sol est composé des dolomites et des calcaires et il est couvert avec des éléments glaciaires et postglaciaires. A Kaarma-Loona, Tagavere et autres lieux il y a des carrières de dolomites. Les calcaires au Tagamois sont utilisables pour la fabrication de ciment.

Le climat de l'arrondissement de Saare est temperé-maritime. Le tableau 1 montre les températures moyennes mensuelles et annuelles de l'arrond. de Saare, des villes Haapsalu et Tartu (Dorpat); le tabl. 2 montre les températures moyennes matinales mensuelles et annuelles. La température moyenne de l'année à Kuresaare (Arensburg) est 5,7°, celle du juillet 17,2°, celle d'août 16,7°.

La quantité d'eau tombée (tabl. 3) en l'arrondissement de Saare est 517,2 mm par an; le nombre moyen des jours avec eau tombée est de 157 (tabl. 4). Le tableau 5 montre la vitesse du vent et le tableau 6 la direction du vent.

Les données détaillées sur les maisons d'habitation, maisons de bain et lieux d'aisance, l'hauteur du logement, cube d'air par homme etc. se trouvent dans les tableaux 7 et 8.

La plupart (91,4%) des 10760 maisons d'habitation des communes rurales de l'arrondissement de Saare sont des bâtiments en bois, 6,5% sont en matière mixte (en bois et maçonnerie) et 2,1% en maçonnerie. Les maisons d'habitation sont couvertes de paille 62,7%, de lattes 3,6%, de bitume 1,4%, de tuiles 1,2%, de tôle 0,8, de couvert. mixte 5,6% et d'autre couv. 24,7%.

Les planchers des maisons inspectées sont 72,7% de planches, 15,9% de pierre, 7,8% de gravier, 2,4% d'argile et 1,2% de terre.

La surface intérieure est 90% en bois, 8,5% de mortier et en 1,5% couverte avec papier peint. 73% des fermes ont une maison de bain. — La maison de bain contient 2 petites pièces dont la première sert de vestiaire, la seconde de salle de bain; dans celle-ci se trouve un poêle ou un âtre avec ou sans cheminée.

58,5% des fermes ont des lieux d'aisance, dont 5,9% sont sous le même toit que la maison et 94,1% étaient séparés d'elle.

La hauteur de logement est de 1,5—2,0 m en 13,6% des cas, de 2—2,5 m en 19,5%, de 2,5—3,0 m en 14,2% et 3 m et plus en 52,7%. Le cube d'air par personne est moins de 10 m³ seulement en 3,9%, de 10—20 m³ en 28,2%, de 20—30 m³ en 38,3%, de 30—50 m³ en 23,6%, 50 m³ et plus en 6,0%. Surface de logement par mètre carré de fenêtres est moins de 10 seulement en 7,1%, de 10—12 en 7,9%, de 12—20 en 29,6%, de 20—40 en 36,6%, de 40—60 en 13,8%, de 60—70 en 3,3%, 70 et plus en 1,7%.

La provenance et la qualité des eaux potables sont données dans le tableau 9. Le chiffre des puits inspectés est de 887, dont 84,7% de puits à margelle, 13,4% de puits tubulaires, 1,5% de fontaines à pompe et 0,4% de sources. L'examen des propriétés physiques et l'analyse chimique de 222 eaux de consommation montraient, que la quantité de l'eau bonne atteignait 51,8% (115 eaux), mauvaise 22,5% (50 eaux) et suspecte 25,7% (57 eaux). La profondeur de la plupart des puits à margelle n'est pas grande; elle est de 3—6 m en 54,0%, de 6—10 m en 34,7%.

La quantité de chlorures dans l'eau de puits des communes rurales atteint moins de 30 mg (Cl par litre) dans l'eau de 59 (27,2%) puits, de 30—100 mg dans 137 (63,1%) puits et 100 et plus mg dans 21 (9,7%) puits. La quantité considérable de chlorures dans l'eau de plusieurs puits dépend du caractère géologique des îles de l'arrondissement de Saare.

Le degré hydrométrique ou dureté en degrés allemands de 10 mg CaO par litre — est en général haut: de 15—20° dans 39 (26,4%) puits à margelle, de 20—30° en 73 puits (49,3%), plus que 30° en 28 puits (18,9%). Les données détaillées sur chaque puits en particulier se trouvent dans le tableau 26 à la fin de ce livre.

Le nombre des écoles primaires dans les communes rurales de l'arrondiss. de Saare était en 1922/23. a. 108, soit 1,9 école par 1000 habitants, ce que met cet arrondissement au premier rang en Estonie; il y avait 113,3 écoliers par 1000 habitants. La ville de Kuresaare compte 2 écoles secondaires.

Il y a dans l'arrondiss. de Saare y compris la ville de Kuresaare, 215 sociétés, dont 15 sont des laiteries coopératives et 71 diverses autres coopératives.

Le recensement général de 1922 releva que la population de l'arrondiss. de Saare était de 57157 habitants: 25024 hom. et 32133 femmes; dont étaient 97,9% estoniens, 0,9% allemands, 0,4% russes, 0,5% suédois, 0,1% juifs, et 0,2% autres.

La repartition de la population des communes rurales d'après la profession est suivante: 87,6% de la population s'occupe de l'agriculture, 4,2% de l'industrie, 0,5% de commerce, 0,5% de transport, 1,6% appartient à l'administration publique, 0,3% remplit un service domestique, 2,6% sont ouvriers exerçant la profession changeante, 2,7% sont ouvriers sans spécialité.

Le nombre de litres d'alcool absolu par an par habitant, vendu sous forme d'eau de vie (40°) et d'alcool à 95°, était suivant dans les années 1920—26: 0,098, 0,831, 0,893, 1,087, 0,851, 0,762 et 0,876 litres d'alcool absolu par un habitant.

L'arrondissement de Saare est divisé en 6 districts médicaux, dans chacun desquels il y a un médecin et une sage-femme salariés par l'administration de l'arrondissement. Les districts médicaux ont de 5000 à 16476 habitants et une superficie de 22000 à 84416 ha. Dans l'arrondissement il y a 6 pharmacies, un hôpital d'aliénés („Pilguse“) avec 35 lits, une léproserie (Audaku) avec 60 lits et une institution des Sourds-muets. La ville de Kuresaare compte 9 médecins praticiens privés, 1 médecin-vétérinaire, 5 sages-femmes et 2 dentistes, 1 hôpital avec 60 lits et 2 pharmacies.

La naissance dans l'arrond. de Saare en 1923—26 était 21,0, 18,9, 16,7, 19,0, la mortalité 15,9, 14,2, 13,3, 15,8, l'accroissement naturel 5,1, 4,7, 3,4, 3,2 par 1000 habitants.

Les nombres absolus des décès d'enfants de moins d'un an étaient en 1923—26 180, 150, 129, 168, les proportions pour 100 naissances étaient 15,0, 13,9, 13,5, 15,4 et la moyenne pour 4 ans 14,4. Les données détaillées se trouvent dans les tabl. 13—21.

La ville de Kuresaare est connue comme station de villégiature et de cure. Il y a là 3 établissements de bains de boue et de bains de mer. La composition de boue radioactive est donnée dans le tabl. 23. On traite dans les établissements de bains de boue les maladies du coeur, cardiovasculaires, de la nutrition et de l'échange des substances-rachitisme, scrofules, obésité, goutte; les maladies de nerfs (tabes dorsalis), le rhumatisme articulaire et musculaire, les maladies des os (tuberculose des os), de la peau, génito-urinaires, immobilité des muscles et des maladies articulaires. Contre-indications sont: tuberculose pulmonaire évolutive, emphysème, lésions cardiaques mal compensées, états infectieux aigus.

Le nombre des personnes, qui ont pris des bains de boue dans l'été en 1925 et 1926 était environ 2000, parmi lesquels un certain nombre étaient d'étrangers: des lettons, finnois, russes, suédois et autres.

Tab. 26.

Saaremaa joogivee uurimise tulemused.

Arrondissement de Saare (Oesel) Résultats de
l'analyse des eaux potables.

Järjekorra nr.	Valla ja elamu nimetus. Communes rurales et fermes. Veeuurimise aeg. Le temps de l'analyse.	Veevõtmise koht ¹⁾ . Provenance de l'eau ²⁾ . Kaevu üldisügavus Profondeur de puits Vee kaug. m-pinnast Distance de l'eau de la surface de la terre Veekihi paksus Hauteur de l'eau							Salpeetrishape (N ₂ O ₃) Nitrites Karedus Saksa kraadides [*] Degré hydrométr. allem. ^{**}) (CaO)	Kalsiumhapend (CaO) Chaux Magneesiumhapend (MgO) Magnésie Vee kõlblikkus ³⁾ Qualité de l'eau ⁴⁾						
			meet. en mètr.			mg 1 litr.							mg 1 litr.			
	Abruka vald. (August 1923. a.)															
1	Jaagu t.	rak.	3,0	2,0	1,0	60	0	0	26,0	200	43,2	+				
2	Josti t.	rak.	3,0	2,0	1,0	70	0,05	0	26,0	200	43,2	?				
3	Kangro t.	rak.	2,8	2,0	0,8	60	0	0,1	30,0	240	43,2	—				
4	Kanniste t.	rak.	3,0	2,0	1,0	80	0	0	27,3	220	38,3	+				
5	Mardi t.	rak.	3,0	2,0	1,0	90	0	0	30,0	240	43,2	+				
6	Olo t.	rak.	3,0	2,0	1,0	70	0	0	31,5	240	54,0	+				
7	Pärdi t.	rak.	4,0	3,0	1,0	60	0,05	0	31,5	240	54,0	?				
8	Tiedriku t.	rak.	3,0	2,0	1,0	80	0	0	27,3	220	38,3	+				
9	Tuuliku t.	rak.	4,0	3,0	1,0	50	0	0	24,0	180	43,2	+				
10	Uisu t.	rak.	3,0	2,0	1,0	80	0	0	27,3	220	38,3	+				

1) rak. tähendab raketega kaevu; pump = pumpkaev; puurk. = puurkaev.

2) rak. exprime: puits à margelle; pump = fontaine à pompe; puurk. = puits tubulaire; allikas = source.

3) + tähendab, et vesi on kõlblik; — = mitte kõlblik; ? = kahtlane.

4) + exprime: l'eau est bonne; — = l'eau est mauvaise; ? = suspecte ou médiocre.

*) 1 saksa kraad = 1,79 prantsuse = 1,25 inglise kraadile.

**) 1° allemand = 1,79^o français = 1,25^o anglais.

Järjekorra nr.	Valla ja elamu nimetus. Communes rurales et fermes. Veeuurimise aeg. Le temps de l'analyse.	Veevõtmise koht. Provenance de l'eau.	Kaevu üld sügavus Profondeur de puits	Vee kang. m-pinnast Distance de l'eau de la surface de la terre	Vee kihi paksus Hauteur de l'eau	Kloor (Cl) Chlore	Ammoniaak (NH ₃) Ammoniaque	Salpeetrishape (N ₂ O ₃) Nitrites	Karedus Saksa kraadides Degré hydrométr. allem. (CaO)	Kaltsiumhapend (CaO) Chaux	Magneesiumhapend (MgO) Magnésie	Vee kõlblikkus Qualité de l'eau
			meet. en mètr.			mg 1 litr.				mg 1 litr.		
	Hellamaa vald. (Juuni ja juuli 1923. a.)											
11	Annesaadu koht . . .	pump	12,0			10	0	0				+
12	Eeriku koht	puurk.	10,0			42	0	0				+
13	Hellamaa küla algk. .	rak.	5,0	4,0	1,0	28	0	0,1	18,6	134	37,4	—
14	Jüri t.	rak.				26	0,1	0				?
15	Kantsi küla ühiskaev	rak.	4,5	3,0	1,5	20	0	0				+
16	Kostla t.	pump	10,0			32	0,1	0				?
17	Kuivaste mõis	rak.	19,0	15,0	4,0	68	0,3	0,5	22,8	159	49,7	—
18	Lehtnitsa küla ühisk.	rak.	6,3	5,5	0,8	28	0,1	0				?
19	Lepiku t.	rak.				38	0,1	0				?
20	Lõõtsa küla algkool .	rak.	2,0	1,0	1,0	62	0,2	0,1				—
21	Mardi t.	pump	12,0			28	0	0				+
22	Mihkli t.	rak.				30	0,1	0				?
23	Mõega küla ühiskaev	rak.	2,5	1,5	1,0	48	0,3	0				?
24	Pedaste mõis	puurk.				48	0,1	0,3				—
25	Perase küla ühiskaev	rak.	11,5	10,0	1,5	62	0,1	0				?
26	Rintsi ap. kirik . . .	pump				16	0	0	13,8	85	38,2	+
27	Tähvena t.	rak.	4,8	4,0	0,8	34	0	0				+
28	Uueelu t.	rak.	2,0	1,0	1,0	24	0,1	0,1				—
29	Võlla mõis	rak.	6,0	5,0	1,0	12	0,3	0,2				—
	Kaarma-Suure vald. (Juuni 1923. a.)											
30	Ausmani koht	rak.	3,5	2,0	1,5	200	0	0	27,0	240	21,6	+
31	Jaani t.	rak.	6,0	2,0	4,0	80	0	0	23,5	160	54,0	+
32	Jurna t.	rak.	4,0	2,5	1,5	160	0	0	22,5	180	32,4	+
33	Kerbuse t.	rak.	6,0	4,0	2,0	60	0	0	24,0	180	43,2	+
34	Laadjala asundus . .	puurk.	14,0			16	0	0,3	16,0	160		?
35	Laisa t.	rak.	5,0	3,0	2,0	50	0,1	0,1	22,0	160	43,2	—

Järjekorra nr.	Valla ja elamu nimetus. Communes rurales et fermes. Veeuurimise aeg. Le temps de l'analyse.	Veevõtmise koht. Provenance de l'eau.	Kaevu üldtügavus Profondeur de puits			Vee kaug. m-pinnast Distance de l'eau de la surface de la terre			Kloor (Cl) Chlore	Ammoniaak (NH ₃) Ammoniaque	Salpeetrishape (NaO ₃) Nitrites	Karedus Saksa kraadides Degré hydrométr. allem. (CaO)	Kaltsiumhapend (CaO) Chaux		Magneesiumhapend (MgO) Magnésie	Vee kõlblikkus Qualité de l'eau		
			meet.	en	mètr.	mg	1	litr.										
								mg					1	litr.				
36	Laratsi t.	rak.	5,0	3,0	2,0	170	0	0	29,5	220	54,0	+						
37	Leenardi t.	rak.	6,0	2,0	4,0	40	0,1	0	22,0	160	43,2	?						
38	Leppiku t.	rak.	5,5	3,5	2,0	100	0,1	0	27,5	200	54,0	?						
39	Liiva popsi koht . . .	rak.	4,0	3,0	1,0	120	0,2	0,1	27,0	180	64,8	—						
40	Luguse t.	rak.	4,0	2,0	2,0	70	0,1	0,1	24,0	180	43,2	—						
41	Markveldi t.	rak.	6,0	4,0	2,0	200	0,1	0,1	31,5	240	54,0	—						
42	Nuia t.	rak.	5,0	3,0	2,0	60	0	0	24,0	180	43,2	+						
43	Risteni t.	rak.	6,5	4,0	2,5	70	0,1	0,1	23,3	180	38,2	—						
44	Saia t.	rak.	5,5	3,5	2,0	40	0	0	19,0	160	21,6	+						
45	Sassi t.	rak.	5,0	3,0	2,0	100	0,1	0	26,0	200	43,2	?						
46	Toola t.	rak.	4,5	2,5	2,0	90	0	0	26,0	200	43,2	+						
47	Välja t.	rak.	4,5	3,0	1,5	50	0	0	24,0	180	43,2	+						
Kihelkonna vald. (Mai ja juuni 1924. a.)																		
48	Kaibista t.	rak.	6,0	4,0	2,0	60	0	0	30,0	180	86,4	+						
49	Kõlu t.	rak.	5,5	4,0	1,5	80	jälj. ¹⁾	0	18,5	140	32,4	?						
50	Laratsi t.	rak.	6,0	5,0	1,0	120	0	0	22,5	180	32,4	+						
51	Mihkli t.	rak.	5,0	4,0	1,0	40	0	0	12,0	90	21,6	+						
52	Mirasti t.	rak.	7,5	6,0	1,5	60	jäljed	0	26,8	170	70,6	?						
53	Simmu t.	rak.	5,5	4,0	1,5	40	0	0	15,0	90	43,2	+						
54	Tõkka t.	rak.	4,0	3,0	1,0	60	0	0	18,5	140	32,4	+						
55	Välja t.	rak.	6,0	5,0	1,0	140	jäljed	0,1	15,5	110	32,4	—						
Kogula vald. (Juuli 1924. a.)																		
56	Antsu t.	rak.	6,5	4,0	2,5	80	0,3	0,1	30,0	180	86,4	—						
57	Hanni t.	rak.	8,0	6,0	2,0	30	0	0	20,0	140	43,2	+						

¹⁾ traces.

Järjekorra nr.	Valla ja elamu nimetus. Communes rurales et fermes. Veeuurimise aeg. Le temps de l'analyse.	Veevõtmise koht. Provenance de l'eau.	Kaevu üldisügavus Profondeur de puits	Vee kaug. m-pinnast Distance de l'eau de la surface de la terre	Veekihi paksus Hauteur de l'eau	Kloor (Cl) Chlore	Ammoniaak (NH ₃) Ammoniaque	Salpeetrishape (NaO ₃) Nitrites	Karedus Saksa kraadides Degré hydrométr. allem. (CaO)	Kaltsiumhapend (CaO) Chaux	Magneesiumhapend (MgO) Magnésie	Vee kõlblikkus Qualité de l'eau
			meetr. en mètre.			mg 1 litr.				mg 1 litr.		
58	Jõe t.	rak.	5,5	3,0	2,5	30	0	0	26,8	170	70,6	+
59	Kirikküla k.	rak.	3,5			12	jäljed	jäljed	16,0	158	1,4	?
60	Kolju t.	rak.	7,0	5,0	2,0	30	0	0	17,0	140	21,6	+
61	Kustu t.	rak.	7,0	5,0	2,0	40	0	0	16,0	130	21,6	+
62	Mardi t.	rak.	10,0	8,0	2,0	30	0	0	23,5	160	54,0	+
63	Pärdi t.	rak.	9,0	7,0	2,0	20	jäljed	0	20,0	140	43,2	+
Kärla vald. (Juuli 1923. a.)												
64	Aru t.	rak.	5,0	3,0	2,0	30	0,05	0	31,5	240	54,0	?
65	Kaasiku t.	rak.	6,0	4,0	2,0	30	0	0	26,0	200	43,2	+
66	Karida külakaev . . .	rak.	8,5	6,0	2,5	30	0	0	35,5	280	54,0	+
67	Kure t.	rak.	6,0	4,0	2,0	30	0	0	31,0	240	50,4	+
68	Laratsi t.	rak.	4,0	3,0	1,0	60	0,05	0,1	35,0	260	64,8	—
69	Lause t.	puurk.	10,0	8,0	2,0	20	0	0	26,0	200	43,2	+
70	Paju t.	rak.	4,5	3,0	1,5	40	0	0	28,0	220	43,2	+
71	Piitsi t.	rak.	8,0	6,0	2,0	40	0	0	31,0	220	64,8	+
72	Rüido t.	rak.	5,0	3,0	2,0	30	0	0	35,0	260	64,8	+
73	Tõnise t.	rak.	5,0	3,0	2,0	80	0	0,1	35,5	280	54,0	—
74	Ulja t.	rak.	5,5	4,0	1,5	50	0	0	33,5	260	54,0	+
Laimjala vald. (August 1925. a.)												
75	Küla Jaani t.	rak.	5,8	4,1	1,7	34	0,15	0	19,2	156	25,9	?
76	Lõhna t.	rak.	4,6	3,7	0,9	56	0	0	18,9	164	18,0	+
77	Tõllu t.	rak.	12,8	11,3	1,5	28	0	0	21,4	196	13,0	+
78	Tõnise t.	rak.	7,2	4,2	3,0	32	0	0	20,8	190	13,0	+
79	Vana Aadu t.	rak.	8,8	6,4	2,4	64	jäljed	0,1	17,0	140	21,6	—

Järjekorra nr.	Valla ja elamu nimetus. Communes rurales et fermes. Veeuurimise aeg. Le temps de l'analyse.	Veevõtmise koht. Provenance de l'eau.	Kaevu üld sügavus Profondeur de puits	Vee kaug. m-pinnast Distance de l'eau de la surface de la terre	Vee kihi paksus Hauteur de l'eau	Kloor (Cl) Chlore	Ammoniaak (NH ₃) Ammoniaque	Salpeetrishape (Na ₂ O ₃) Nitrites	Karedus Saksa kraadides Degré hydrométr. allem. (CaO)	Kaltsiumhapend (CaO) Chaux	Magneesiumhapend (MgO) Magnésie	Vee kõlblikkus Qualité de l'eau
			meet. en metr.			mg 1 litr.				mg 1 litr.		
	Leisi vald. (August 1925. a.)											
80	Matsi t.	rak.	4,2	2,4	1,8	30	0	0	18,6	156	21,6	+
81	Mäe t.	rak.	12,0	8,0	4,0	38	0,2	0	19,9	152	33,8	?
82	Paoli vabadiku koht.	rak.	3,3	2,1	1,2	30	0	0	20,7	184	16,6	+
83	Tooma t.	rak.	6,5	5,0	1,5	166	0,15	0	25,2	198	38,9	?
	Loona vald. (Juuni 1924. a.)											
84	Aantsu t.	pump	7,0	5,0	2,0	30	0	0	16,0	130	21,6	+
85	Lauri t.	rak.	8,0	5,0	3,0	40	0	0	30,0	180	86,4	+
86	Matsi t.	rak.	9,0	7,0	2,0	20	0	0	17,0	140	21,6	+
87	Otsa t.	rak.	8,0	5,0	3,0	40	0	jäljed	23,5	160	54,0	?
88	Põlde t.	rak.	10,0	7,0	3,0	30	0	0	17,0	140	21,6	+
89	Saksa t.	rak.	6,0	4,0	2,0	30	0	0	20,0	140	43,2	+
90	Tikka t.	rak.	7,0	4,0	3,0	40	0	0	23,5	160	54,0	+
	Lümanda vald. (Juuni 1924. a.)											
91	Aadu t.	rak.	6,0	4,5	1,5	20	0	0	12,0	90	21,6	+
92	Kannika t.	rak.	6,0	4,0	2,0	20	0	0	15,5	110	32,4	+
93	Paavli t.	puurk.	5,5	4,0	1,5	30	jäljed	0	15,5	110	32,4	?
94	Peedu t.	rak.	6,0	5,0	1,0	40	0	0	15,0	90	43,2	+
95	Rüüsa t.	rak.	4,5	3,0	1,5	30	0	0	12,0	90	21,6	+
96	Toome t.	rak.	5,5	4,0	1,5	30	jäljed	0	14,0	60	43,2	?
97	Tõnise t.	rak.	6,5	5,0	1,5	30	jäljed	0	14,0	60	43,2	?

Järjekorra nr.	Valla ja elamu nimetus. Communes rurales et fermes. Veeuurimise aeg. Le temps de l'analyse.	Veevõtmise koht. Provenance de l'eau.	Kaevu üld sügavus Profondeur de puits	Vee kaug. m-pinnast Distance de l'eau de la surface de la terre	Veekihi paksus Hauteur de l'eau	Kloor (Cl) Chlore	Ammoniaak (NH ₃) Ammoniaque	Salpeetrishape (N ₂ O ₃) Nitrites	Karedus Saksa kraadides Degré hydrométr. allem. (CaO)	Kaltsiumhapend (CaO) Chaux	Magneesiumhapend (MgO) Magnésie	Vee kõlblikkus Qualité de l'eau
			meet. en mètr.			mg 1 litr.			mg 1 litr.			
	Maasi vald. (Aug. 1925. a.)											
98	Antsu t.	rak.	4,0	2,0	2,0	76	jäljed	jäljed	21,5	200	10,8	?
99	Käägi-Matsi t. . . .	rak.	10,0	7,0	3,0	86	0,25	0,3	25,8	250	5,8	—
100	Matsi t. (juuni 1923)	rak.	5,5	4,5	1,0	38	0,2	0,9				—
101	Olli-Mihkli t. . . .	puurk.	14,0			28	0	0,1	23,0	200	21,6	—
102	Pahila k.	puurk.	6,5			16	0	0,3	16,0	160		?
103	Tiidu-Jaani t. . . .	rak.	6,0	2,0	4,0	64	0	0	21,0	180	21,6	+
104	Ärna t.	rak.	5,0	2,0	3,0	144	0,25	0,5	21,8	210	5,8	—
	Muhu-Suure vald. (Juuni ja juuli 1923. a.)											
105	Aadu t.	rak.	3,5	2,0	1,5	30	0,3	0,05				—
106	Aadumaa t.	rak.	5,5	2,0	3,5	18	0	0				+
107	Andruse t.	rak.	6,0	3,0	3,0	32	0	0				+
108	Antsu t.	rak.	8,0	5,0	3,0	22	0,3	0,4				—
109	Borsa t.	rak.	7,0	5,0	2,0	46	0,2	0,7				—
110	Eemu t.	rak.	4,5	2,0	2,5		0,3	0,1				—
111	Ennu t.	puurk.	15,8			26	0	0				+
112	Grünthali kauplus	rak.	4,0	2,0	2,0	32	0,1	0				?
113	Jaagu-Mihkli t. . .	rak.	3,0	1,0	2,0	38	0,4	0,3				—
114	Jga küla ühiskaev	rak.	11,5	10,0	1,5	32	0,1	0	15,6	124	23,0	?
115	Jüri t.	rak.	8,0	5,0	3,0	30	0	0				+
116	Jüri-Matsi t. . . .	rak.	5,0	2,0	3,0	34	0	0				+
117	Kallaste „tervisvee“ allikas	allikas	—	—	—	10	0	0				+
118	Kirikumõisa Liiva k.	rak.				30	0,1	0	14,0	129	7,9	?
119	Kolk'i kauplus . . .	puurk.	12,0			20	0	0				+
120	Korju t.	puurk.	15,0			14	0	0	14,4			+

Järjekorra nr.	Valla ja elamu nimetus. Communes rurales et fermes. Veeuurimise aeg. Le temps de l'analyse.	Veevõtmise koht. Provenance de l'eau.	Kaevu üld sügavus Profondeur de puits			Vee kaug. m-pinnast Distance de l'eau de la surface de la terre			Kloor (Cl) Chlore	Ammoniaak (NH ₃) Armoniaque	Salpeetrishape (NaO ₃) Nitrites	Karedus Saksa kraadides Degré hydrométr. allem. (CaO)	Kaltsiumhapend (CaO) Chaux	Magneesiumhapend (MgO) Magnésie	Vee kõlblikkus Qualité de l'eau
			meet. en metr.			mg 1 litr.									
121	Kunni t.	rak.	6,0	3,0	3,0	34	0,3	0							?
122	Kuusiku t.	rak.	4,0	1,0	3,0	30	0,2	0							?
123	Kääru koht	rak.	2,5	1,0	1,5	42	0,2	0,9							—
124	Külaaseme küla ühisk.	pump				22	0	0				15,4			+
125	Laasu t.	rak.	7,5	5,0	2,5	18	0,3	0,1				19,8			—
126	Lauritse t.	rak.	5,0	1,5	3,5	30	0,1	0							?
127	Leeskopi küla ühisk.	rak.	6,5	5,0	1,5	20	0	0							+
128	Liiva küla algkool .	pump				30	0	0,1							—
129	Liiva küla ühiskaev .	rak.				32	0,1	0							?
130	Matsi t.	pump				26	0,3	0,3							—
131	Mihkli t.	rak.	4,0	3,5	0,5	18	0	0,1							—
132	Muhu apteek	puurk.				12	0	0				16,1			+
133	Mulgu vabadiku koht	rak.	7,0	6,0	1,0	20	0,05	0,1							—
134	Mäe t.	rak.	15,0			16	0	0				17,9			+
135	Nurmsi asundus . .	rak.	7,0	5,0	2,0	40	0,1	0,3				19,5			—
136	Oeldu t.	puurk.	15,8			18	0	0				21,8	149	49,7	+
137	Paali-Andruse t. . .	rak.	3,0	1,3	2,7		0,3	0							?
138	Ranna t.	puurk.	15,8			30	0,2	0							?
139	Reinu t.	rak.					0,1	0				16,8	130	27,4	?
140	Ridasi küla	allikas	—	—	—	14	0	0							+
141	Risti vabadiku koht .	pump				44	0	0,1							—
142	Sonda k.	puurk.	8,0			80	jäljed	0,2				18,0	140	28,8	?
143	Tamse algkool . . .	rak.	10,0	6,0	4,0	28	0,1	0				20,6			?
144	Tiigi asundus. . . .	allikas	—	—	—	16	0	0							+
145	Tiiriki t.	rak.	4,0	1,5	2,5	30	0,2	0							?
146	Tooma t.	rak.	7,5	5,0	2,5	22	0,8	0,4							—
147	Toomu-Aadu t. . . .	pump	12,0	1,5	10,5	32	0,1	0,1							—
148	Tähvena t.	rak.	5,0	4,0	1,0	24	0,1	0				19,5			?
149	Uueelu koht	puurk.				40	0,1	0,7							—

Järjekorra nr.	Valla ja elamu nimetus. Communes rurales et fermes. Veeuurimise aeg. Le temps de l'analyse.	Veevõtmise koht. Provenance de l'eau.	Kaevu üldisügavus Profondeur de puits			Vee kaug. m-pinnast Distance de l'eau de la surface de la terre	Vee kihi paksus Hauteur de l'eau	Kloor (Cl) Chlore	Ammoniaak (NH ₃) Ammoniaque	Salpeetrishape (N ₂ O ₃) Nitrites	Karedus Saksa kraadides Degré hydrométr. allem. (CaO)	Kaltsiumhapend (CaO) Chaux			Magneesiumhapend (MgO) Magnésie	Vee kõlblikkus Qualité de l'eau			
			meetr. en mètr.									mg 1 litr.					mg 1 litr.		
150	Uueelu t.	pump						28	0	0	17,6					+			
151	Uueelu vabadiku koht	puurk.						18	0	0,5						?			
152	Uuesaadu koht . . .	rak.	4,0	2,0	2,0				0,1	0						?			
153	Vallamaja	puurk.						24	0	0						+			
154	Vesja vabadiku koht	rak.	1,5	1,0	0,5			18	0	0,1						—			
155	Välja t.	rak.	6,0	3,5	2,5			22	0,3	0	10,8	85	16,6			?			
156	Võrkaia koht . . .	rak.						20	0	0	17,6					+			
157	Ügeli t.	rak.	4,0	1,5	2,5				0,2	0,1						—			
Mustjala vald. (August 1923. a.)																			
158	Jaagu t.	rak.	6,5	5,0	1,5			30	0,05	0	33,0	260	50,4			?			
159	Liiva t.	rak.	5,0	4,0	1,0			30	0,05	0	29,0	220	50,4			?			
160	Mardi t.	rak.	9,0	8,0	1,0			30	0	0	31,5	240	54,0			+			
161	Miku t.	rak.	3,0	2,0	1,0			30	0	0	35,0	260	64,8			+			
162	Poolaka t.	rak.	3,0	2,0	1,0			60	0	0	37,0	280	64,8			+			
163	Riidu t.	rak.	4,5	4,0	0,5			20	0	0	26,0	200	43,2			+			
164	Selgase küla ühisk. .	rak.	2,8	2,0	0,8			20	0	0	37,0	280	64,8			+			
165	Tartsu t.	rak.	6,0	5,0	1,0			20	0	0	36,5	260	75,6			+			
166	Vanakubja küla kool .	rak.	6,0	4,5	1,5			140	0,15	0,1	41,8	320	70,6			—			
167	Võhma küla ühiskaev	rak.	5,0	4,0	1,0			15	0	0,1	29,0	200	64,8			—			
168	Võhma küla ühiskaev	rak.	5,0	4,0	1,0			20	0	0	29,5	220	54,0			+			
Pihtla vald. (Juuni ja juuli 1923. a.)																			
169	Allika t.	rak.	6,0	4,0	2,0			80	0	0	24,0	180	43,2			+			
170	Aru t.	rak.	5,0	2,0	3,0			20	0,1	0,1	18,5	140	32,4			—			
171	Hoppa t.	puurk.	8,0	6,0	2,0			30	0	0,1	38,5	280	75,6			?			
172	Isaku t.	rak.	5,0	3,0	2,0			80	0	0	24,0	180	43,2			+			

Järjekorra nr.	Valla ja elamu nimetus. Communes rurales et fermes. Veeuurimise aeg. Le temps de l'analyse.	Veevõtmise koht. Provenance de l'eau.	Kaevu üldsiigavus Profondeur de puits	Vee kaug. m-pinnast Distance de l'eau de la surface de la terre	Veekihi paksus Hauteur de l'eau	Kloor (Cl) Chlore	Ammoniaak (NH ₃) Ammoniaque	Salpeetrishape (N ₂ O ₃) Nitrites	Karedus Saksa kraadides Degré hydrométr. allem. (CaO)	Kaltsiumhapend (CaO) Chaux	Magneesiumhapend (MgO) Magnésie	Vee kõlblikkus Qualité de l'eau
			meet. en mètr.			mg 1 litr.				mg 1 litr.		
173	Jaagu t.	rak.	6,0	4,0	2,0	30	0	0	18,5	140	32,4	+
174	Jurna t.	rak.	8,0	6,0	2,0	60	0	0	28,0	220	43,2	+
175	Kahmu t.	rak.	4,0	2,0	2,0	270	0,1	0	24,5	200	32,4	?
176	Kangroselja mõis . .	rak.	7,0	5,0	2,0	40	0	0,1	35,5	280	54,0	—
177	Kolga t.	rak.	4,0	2,0	2,0	30	0	0	22,0	160	43,2	+
178	Kästiku t. (Räimaste k.)	rak.	5,0	3,0	2,0	110	0	0	22,5	180	32,4	+
179	Kästiku t. (Ämalepa k.)	puurk.	6,0	3,0	3,0	80	0	0	21,3	160	38,3	+
180	Kõljala k.	rak.	10,0			12	0	jäljed	17,0	168	2,8	?
181	Lauri t.	rak.	5,0	3,0	2,0	60	0	0	19,0	160	21,6	+
182	Liisteku t.	rak.	4,0	2,0	2,0	60	0	0,1	22,3	180	31,0	—
183	Mardi t.	puurk.	6,0	4,0	2,0	50	0	0	26,0	200	43,2	+
184	Mäe t. (Kangroselja k.)	rak.	8,0	7,0	1,0	50	0	0	31,5	240	54,0	+
185	Mäe t. (Närsumaa k.)	rak.	5,0	3,0	2,0	180	0,2	0,3	26,0	200	43,2	—
186	Otti t.	rak.	4,5	2,5	2,0	50	0	0	22,0	160	43,2	+
187	Poldi t.	rak.	5,5	3,0	2,5	40	0	0	21,3	160	38,3	+
188	Reediku t.	rak.	5,5	3,0	2,5	30	0	0	19,0	160	21,6	+
189	Roose t.	rak.	4,0	2,0	2,0	200	0,1	0,1	26,8	170	70,6	—
190	Simmu t.	rak.	8,5	6,0	2,5	20	0,1	0,1	22,5	180	32,4	—
191	Tooma t.	puurk.	12,0	10,0	2,0	50	0	0,1	35,0	260	64,8	?
192	Tuuliku t.	rak.	6,0	4,0	2,0	120	0	0,1	24,5	200	32,4	—
193	Tõlluste asundus . .	puurk.	11,5			40	jäljed	0				?
194	Tõlluste asundus . .	rak.	7,2			100	jäljed	jäljed	21,2	144	49,0	?
195	Tõnnu t.	puurk.	8,0	6,0	2,0	40	0	0	33,0	240	64,8	+
196	Ulja t.	rak.	6,0	4,0	2,0	40	0	0	24,0	180	43,2	+
197	Valli t.	rak.	5,0	3,0	2,0	80	0,2	0,3	25,5	180	54,0	—
198	Vinni t.	rak.	3,0	1,0	2,0	200	0,3	0,1	36,0	240	87,4	—

Järjekorra nr.	Valla ja elamu nimetus. Communes rurales et fermes. Veeuurimise aeg. Le temps de l'analyse.	Veevõtmise koht. Provenance de l'eau.	Kaevu üldisugavus Profondeur de puits	Vee kaug. m-pinnast Distance de l'eau de la surface de la terre	Veekihi paksus Hauteur de l'eau	Kloor (Cl) Chlore	Ammoniaak (NH ₃) Ammoniaque	Salpeetrishape (N ₂ O ₃) Nitrites	Karedus Saksa kraadides Degré hydrométr. allem. (CaO)	Kaltsiumhapend (CaO) Chaux	Magneesiumhapend (MgO) Magnésie	Vee kõlblikkus Qualité de l'eau.
			meet. en mètr.			mg 1 litr.				mg 1 litr.		
Pärsamaa vald. (August 1925. a.)												
199	Koikla asundus	rak.				20	0	jäljed	13,0	130		?
200	Mihkli t.	rak.	6,0	4,0	2,0	146	jäljed	0	23,0	200	21,6	?
201	Preestri koht	rak.	3,6	2,4	1,2	16	0	0	21,3	157	40,3	+
202	Pärdi t.	rak.	4,0	3,0	1,0	90	0	0	21,3	160	38,3	+
203	Ranna vabadiku koht	rak.	5,2	3,4	1,8	66	0	0	22,6	172	38,9	+
204	Saue vabadiku koht .	rak.	3,7	2,5	1,2	42	0	0	21,1	170	29,5	+
205	Sihi t.	rak.	3,1	1,9	1,2	38	0	0	22,4	174	36,7	+
Torgu vald. (Juuli 1924. a.)												
206	Annuste t.	rak.	2,0	1,5	0,5	90	jäljed	0	30,0	180	86,4	?
207	Kivipõllu t.	rak.	3,0	2,0	1,0	40	0	0	17,0	140	21,6	+
208	Lao t.	rak.	3,0	2,0	1,0	60	0	0	17,0	140	21,6	+
209	Lüllesoo t.	rak.	4,0	3,0	1,0	40	0	jäljed	16,0	130	21,6	?
210	Männiku t.	rak.	4,0	3,0	1,0	30	0	0	16,0	130	21,6	+
211	Möldri t.	rak.	4,0	3,0	1,0	40	0	0	17,0	140	21,6	+
212	Notti t.	rak.	2,5	2,0	0,5	40	0	0	17,0	140	21,6	+
213	Pendi t.	rak.	3,0	2,0	1,0	80	jäljed	0	30,0	180	86,4	?
214	Rehepuu t.	rak.	3,8	3,0	0,8	40	0	0	17,0	140	21,6	+
215	Saapa t.	rak.	4,0	3,0	1,0	40	0	0	16,0	130	21,6	+
216	Suureamina t.	rak.	4,0	3,0	1,0	40	0	0	20,0	140	43,2	+
Uuemõisa vald. (August 1925. a.)												
217	Leemeti t.	rak.	3,0	2,2	0,8	150	jäljed	0	23,8	170	49,0	?
218	Levala küla kool . .	rak.	6,0	5,4	0,6	20	0	0	17,5	130	32,4	+
219	Matsi t.	rak.	5,5	4,3	1,2	24	0	0	28,5	140	32,4	+

Järjekorra nr.	Valla ja elamu nimetus. Communes rurales et fermes. Veeuurimise aeg. Le temps de l'analyse.	Veevõtmise koht. Provenance de l'eau.	Kaevu üldsisgavus Profondeur de puits			Vee kaug. m-pinnast Distance de l'eau de la surface de la terre			Veekihi paksus Hauteur de l'eau			Kloor (Cl) Chlore			Ammoniaak (NH ₃) Ammoniaque			Salpeetrishape (N ₂ O ₃) Nitrites			Karedus Saksa kraadides Degré hydrométr. allem. (CaO)			Kaltsiumhapend (CaO) Chaux			Magneesiumhapend (MgO) Magnésie			Vee kõlblikkus Qualité de l'eau.
			meetr.en mètr.			mg 1 litr.			mg 1 litr.			mg 1 litr.			mg 1 litr.			mg 1 litr.			mg 1 litr.									
220	Oti-Jürna t.	rak.	6,0	5,2	0,8	30	0	0	23,0	170	43,2	+																		
221	Puka asundus	puurk.	24,5			18	0	0	18,0	156	17,3	+																		
222	Sepa t.	rak.	9,0	8,0	1,0	24	0	0	22,3	170	38,3	+																		
Kuresaare linn. (Mai 1923. a.)																														
223	Kubermangu t. 3 . .	pump	6,0	3,0	3,0	220	0,2	0,3	29,0	200	64,8	—																		
224	Lossi t. Turu kõrval	puurk.	8,0	6,0	2,0	240	0,3	0,1	33,5	245	64,8	—																		
225	Maakonna haigemaja	puurk.	25,0			700	0,1	0,1	27,0	150	86,4	—																		
226	Maakonna haigemaja	rak.				120	0,1	0,1	27,5	200	54,0	—																		
227	Pärna t. koolimaja .	rak.	6,0	4,0	2,0	60	0	0	24,0	180	43,2	+																		
228	Tolli t. Turu kaev .	puurk.	8,0			380	jäljed	jäljed	25,0	220	21,6	?																		
(Juuli 1926. a.)																														
229	Kauba t. 17	rak.	7,75	5,25	2,5	386	0	0	20,6	79	19,4	+																		
230	Kubermangu t. 12 . .	puurk.	7,1	4,6	2,5	262	0,15	0,2	22,4	190	24,5	—																		
231	Raekoda	art.	34,0	19,0	15,0	208	0,2	0,8	16,2	103	42,4	?																		
232	Uus t. 53	art.	18,0	16,0	2,0	502	jäljed	jäljed	21,0	180	21,6	?																		
233	Veski t. 1	puurk.	19,8	17,8	2,0	364	0,2	jäljed	24,2	200	30,2	—																		